

Osmanlı Devleti'nin Paris Barış Konferansı'na Davet Edilmesi ve Muhtıralar Sunması ile İlgili Tartışmalar

Discussions About the Invitation of The Ottoman Empire and Presentation Memorandums in The Paris Peace Conference

Mustafa Budak*

*Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, Türkiye

ORCID: M.B. 0000-0002-4061-9487

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Mustafa Budak,
İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail: mustafa.budak@istanbul.edu.tr

Başvuru/Submitted: 16.05.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:
16.06.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:
22.06.2020

Kabul/Accepted: 15.07.2020

Atıf/Citation:

Budak, Mustafa. "Osmanlı Devleti'nin Paris Barış Konferansı'na Davet Edilmesi ve Muhtıralar Sunması ile İlgili Tartışmalar." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 71 (2020): 445-472.
<https://doi.org/10.26650/TurkJHist.2020.021>

ÖZ

Paris Barış Konferansı, I. Dünya Savaşı'ndan sonra İtilaf Devletlerinin yeni uluslararası düzen kurmaya çalıştıkları bir konferans idi. Hiç şüphesiz, konferansın ana gündemi, Versay Antlaşması'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin geleceği idi. Buna Osmanlı Devleti, üç farklı muhtırayla cevap vermiştir.

Bu makalenin amacı, Osmanlı Devleti'nin Paris Barış Konferansı'na resmen hangi şartlar altında katıldığını ve nasıl bir tavır gösterdiğini ortaya koymaktır. Bu çalışmanın ana kaynakları, devrin gazeteleri ile Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi belgeleri olacaktır.

Anahtar sözcükler: Paris Barış Konferansı, Osmanlı Devleti, Damat Ferit Paşa, Ahmet Tevfik Paşa, Mustafa Kemal Paşa, Clemenceau, İzmir, 23 Haziran Muhtırası

ABSTRACT

The Paris Peace Conference was a conference where The Allied Powers tried to establish a new international order. Without doubt, the main agenda of the conference was the future of the Ottoman Empire after the Treaty of Versailles. The Ottoman Empire responded with three memorandums to this process.

This paper's aim is to verify under which conditions the Ottoman Empire officially participated in the Paris Peace Conference and how it showed its position. The main sources of this paper are the newspapers of the period and documents of the Ottoman Archives of The Presidency of the State Archives, Presidency of The Republic of Turkey.

Keywords: The Paris Peace Conference, The Ottoman Empire, Damad Ferid Pasha, Ahmed Tevfik Pasha, Mustafa Kemal Pasha, Clemenceau, İzmir, The Memorandum of June 23

Giriş

18 Ocak 1919'da başlayan Paris Barış Konferansı, I. Dünya Savaşı sonrası galip devletlerin (İngiltere, Fransa, İtalya, ABD ve Japonya vs.) mağlup devletlere (Osmanlı Devleti, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Bulgaristan) ayrı ayrı barış antlaşmaları dikte ettirmeyi amaçladığı uluslararası bir platformdu. Bu konferansın Paris'te yapılması sebepsiz değildi. Çünkü, 1919 yılında dünyanın başkenti Paris idi. Bundan dolayı, konferansın ilk altı ay içinde Paris, dünyanın hem hükümet merkezi hem temyiz mahkemesi ve hem parlamentosu olurken; tüm imparatorlukların korkularının, söz konusu imparatorluklarda yaşayan toplulukların da bağımsızlık ümitlerinin odağı haline gelmişti. Bunun anlamı, Paris'te I. Dünya Savaşı sonrasında yeni uluslararası düzenin kurulacak olmasıydı¹. Aynı zamanda Paris Barış Konferansı, Türkler açısından 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan antlaşması ile sona eren bir barış sürecinin de adı idi. Bu konferansın uluslararası meşruiyet ilkeleri, ABD başkanı W. Wilson'un 8 Ocak 1918'de, açıkladığı on dört maddelik ilkeleri -Wilson ilkeleri- idi. Esasında bu ilkeler, adil bir uluslararası düzen tasavvurunu savunan Amerikan idealizminin parlak bir ifadesi idi. Bir başka deyişle, ABD'de 19. yüzyılda gelişen ve Başkan Wilson'un aralarında bulunduğu ilerlemecilik/progressivism adlı siyasi felsefeye ait prensiplerin (serbest ticaret, açık diplomasi, demokrasi ve self-determinasyon) dış politikaya uyarlama isteğinden ibaretti². Özellikle, açık diplomasi ve self-determinasyon ilkeleri ön plana çıkmıştı. Wilson, açık diplomasi ilkesi ile devletlerarası sorunların devletler üstü bir kurum nezdinde görüşülerek çözülmesini isterken self-determinasyon ilkesi ile de insan topluluklarının çoğunluk halinde buldukları topraklarda kendi kendilerini yönetme hakkını savunmaktaydı. Bu amaçla, ilkin Şubat 1919'da Milletler Cemiyeti kurulmuş ve bu cemiyetin gözetiminde manda sisteminin uygulanması kararlaştırılmıştı. Henry Kissinger'e göre Milletler Cemiyeti düşüncesi, özünde bir Amerikan kavramıydı. Wilson'un amacı, denizlerin bütün dünya milletleri tarafından serbestçe kullanılması güvencesinin bozulmamasını sağlayacak, savaşlara engel olacak toprak bütünlüğü ile siyasi bağımsızlığa dayanan bir evrensel uluslar birliği (devletler-üstü bir yapı) kurmaktı³. Her ne kadar bu düşünce idealist bir nitelik taşımaktaysa da ABD egemenliğinde bir uluslararası düzeni amaçlamaktaydı. Ne var ki Wilson, Paris'te siyasi gerçeklerin hiç de düşündüğü gibi olmadığını anladı.

- 1 Margaret MacMillan, *Paris 1919 -1919 Paris Barış Konferansı ve Dünyayı Değiştiren Altı Ayın Hikayesi*, çev. Belkis Dişbudak, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2001, s. 1-2.
- 2 İhsan Kaymaz, "Wilson Prensipleri ve Liberal Emperyalizm", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXIII/67-68-69, Mart-Temmuz-Kasım 2007, s. 151-153; Levent Ürer'e göre Wilson, ilan ettiği 14 ilke ile dünyaya "ideal bir gelecek tasarımı" sunmayı ve bu tasarımın ise "dünya sathında yaygın bir demokrasi geleneğinin sürdürülebilir bir barışın önkoşulu olduğu" inancını vurgulamayı amaçlamıştı. Oysa, sonraki siyasi gelişmeler gösterdi ki, Wilson'un amacı, idealist, barışçı olarak tanımlansa da esas itibarıyla ABD için yeni pazarlar oluşturulması için ekonomik açıdan sınırların değerlerinin düşürülmesiydi. Bu yaklaşım ise "yayılmada liberalizm" idi. Geniş bilgi ve değerlendirme için bkz. Levent Ürer, "Woodrow Wilson'un Ideal Dünya Tasarımının Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluş Felsefesine Etkileri", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, sayı 28 (Mart 2003), s. 4-9.
- 3 Henry Kissinger, *Diplomasi*, çev. İbrahim H. Kurt, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1998, s. 208.

Çünkü Avrupalı devletler, eski diplomasi metotları içinde siyaset yapmaktan vazgeçecek gibi görünmüyorlardı. Daha da önemlisi, Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan Ermeni, Rum, Kürt, Arap ve Yahudi gibi toplulukların siyasi projelerinin birbirleriyle çakıştıklarını, bu toplulukların Paris'e gelerek yoğun bir propaganda faaliyetlerine giriştiklerini gördü. Sonunda, 28 Haziran 1919'da imzalanan Versay Antlaşması'ndan sonra Paris'ten ayrıldı. Bunun anlamı, Paris Barış Konferansı'nda siyasi güç, İngiltere ve Fransa gibi iki Avrupalı devlete kalmıştı. İtalya ise onların gölgesindeydi.

Konferansa Sunulan Yunan, Ermeni, Kürt, Arap ve Yahudi Talepleri

İlgi çekicidir ki, Paris Barış Konferansı başladığında, Mondros Mütarekesi'nden beri İtilaf Devletleri tarafından toprakları işgal edilmiş olan Osmanlı Devleti dışında herkes Paris'te vardı. Öyle ki, Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan Rum, Ermeni, Kürt, Arap ve Yahudi topluluklarının temsilcileri de kendi siyasi proje ve talepleriyle savaşın galibi devletleri etkilemek ve taleplerini kabul ettirmek için Paris'te yoğun siyasi faaliyet içindeydiler. Ayrıca, Yunanistan başbakanı Venizelos da Paris'e gelmiş ve Yunan taleplerini kabul ettirmeye çalışmakta idi.

Bu siyasi şartlarda toplanan Büyük Beşler (İngiltere, ABD, Fransa, İtalya ve Japonya), 28 Ocak 1919 tarihli toplantıda, savaş mağlubu devletlerin topraklarının nasıl paylaşılacağı ve bu arada, Osmanlı Devleti topraklarının nasıl taksim edileceği üzerinde görüştüler. Bu bağlamda, kurulması planlanan manda idareleri üzerinde durdular. Bu genel toplantıdan sonra asıl en ciddi toplantı, manda idarelerinin ele alındığı 1 Şubat tarihli Onlar Konseyi toplantısı idi. Bu toplantıya, ABD başkanı Wilson'un "belli devletlerin Osmanlı Devleti topraklarının belli yerlerinin işgal edilmesi" önerisi damga vurdu. Bu istek, hem kendi açıkladığı ilkelerin 12. maddesine aykırı idi ve hem de "işgal edilmeli dediği topraklar"ın büyük kısmı, İtilaf Devletleri tarafından Mondros'tan sonra işgal edilmişti. Bunda, konferans öncesinde Ermeniler ile Yunan hükümeti tarafından kendisine gönderilen telgraf ve muhtıraların etkisi büyüktü⁴.

Bu konuda Yunanlılar çok aktif idiler. Henüz konferans başlamadan önce Kasım 1918'den beri Yunan talepleri üzerinde hummalı bir çalışma içinde olan Yunan hükümeti, hazırladıkları muhtırayı 30 Aralık 1918'de, Paris Barış Konferansı Sekreteryası'na sundu. Buna göre, Kuzey Epir, bütün Trakya, Batı Anadolu, Oniki Ada ve Kıbrıs, Yunanistan'a verilmeliydi. Ancak Yunan başbakanı Elefterios Venizelos, büyük devletlerin İstanbul'u Yunanistan'a vermeyeceklerini düşündüğünden İstanbul'un İzmit ve Çanakkale sancaklarını da içine alacak şekilde uluslararası bir statüye kavuşturulmasını talep etmişti⁵. Nitekim Venizelos, bu

4 İsmail Köse, "Paris Barış Konferansı Tutanakları ve Başkan Woodrow Wilson'un Türk Algısı", *History Studies, Şerafettin Turan Özel Sayısı*, VI/3, April 2014, s. 219.

5 Nilüfer Erdem, *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekâtı*, Derlem Yayınları, İstanbul 2010, s. 133-134.

Yunan taleplerini, 3 Şubat 1919'da konferansa katılarak dile getirdi. Amerikan belgelerinde yer alan Yunan istekleri, Yunan resmî belgelerinde yazılı Yunan isteklerinden biraz farklıydı. Amerikan belgelerine göre Yunanlılar, Balkan savaşlarından sonra Bulgaristan'a bırakılan toprakların büyük kısmını da istiyorlardı. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin İstanbul'dan çıkartılarak başkenti Konya ya da Bursa olacak küçük bir devlete dönüşmesini talep ediyorlardı. Bununla yetinmeyen Yunanistan, konferansın 4 Şubat tarihli toplantısında "Türklerin Avrupa'dan tamamen kovulmasını" istemişti⁶.

Ermeniler ise Paris'e iki farklı heyetle gelmişlerdi. Birincisi, Bogos Nubar Paşa'nın başkanlık ettiği Ermeni Milli Birliği heyeti idi. Diğeri ise Taşnak lideri ve Ermeni Milli Meclisi Başkanı Avedis Aharonian başkanlığında Erivan'dan gelen heyet idi. Ancak, bu iki heyet arasında fikir birliği bulunmuyordu. Erivan heyeti, Erivan, Gümrü ve Kars'ın da içinde bulunduğu büyük Ermenistan adına Doğu Anadolu'dan altı vilayet (Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas, Erzurum) ile Karadeniz'e (Trabzon vilayeti) bir çıkış noktası isterken Bogos Nubar Paşa ise ek olarak Akdeniz'e çıkışı sağlayacak Çukurova (Maraş, Kozan, Cebel-i Bereket/Osmaniye, Adana ve Antakya)'nın da Büyük Ermenistan topraklarına katılmasını talep ediyordu. Sonunda her iki heyet, Bogos Nubar Paşa'nın istekleri içinde anlaşmaya vardılar ve 12 Şubat 1919 tarihli ortak bir muhtırayı 26 Şubat'ta konferansa sundular⁷.

Hiç şüphesiz bu Ermeni taleplerinin en büyük savunucusu ABD başkanı W. Wilson idi. Oysa, İngiltere başbakanı Lloyd George bile söz konusu Ermeni isteklerini fazla aşırı bulmuştu. Buna rağmen İngiliz başbakanı, Dörtler Konseyi'nin 14 Mayıs 1919 tarihli toplantısında, ABD, İngiltere, Fransa ve İtalya arasında belirlenecek sınırlar içinde Ermenistan'ın bir manda yönetimine alınmasını teklif etti. Bu tekliften cesaret alan Erivan'daki Ermeni hükümeti, 28 Mayıs 1919'da Büyük Ermenistan Cumhuriyeti'ni ilan etti⁸.

Ermeniler dışında Paris'e gelerek bağımsızlık veya özerklik talebinde bulunan Osmanlı topluluklarından biri de Kürtler idi. Kürtler, Mondros Mütarekesi'nden hemen sonra Wilson ilkelerine güvenerek özerklik ve bağımsızlık taleplerini Şeyh Abdülkadir başkanlığında bir heyetle, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği'ne bildirdiler. Bu heyet, 2 Ocak 1919'da Kürt taleplerini içeren bir muhtırayı aynı komiserliğe sundular. Nihai olarak "İngiliz mandasında Kürtlere özerklik" içeren bu muhtıraya göre, Kürtler, Erzurum, Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır ve Musul'da çoğunluk, Sivas, Ankara, Konya ve Halep ve Adana vilayetlerinde "kısımî çoğunluk" halinde yaşamaktadırlar. Bundan dolayı Kürtlere "sınırları belirlenmiş bir ülke verilmeli"dir. Oysa İngilizler, daha ziyade Ermeni taleplerine duyarlı

6 Köse, a.g.m., s. 220.

7 Firuz Kazemzadeh, *The Struggle For Transcaucasus (1917-1921)*, New York 1951, s. 253-257; Mim Kemal Öke, *Uluslararası Boyutlarıyla Anadolu ve Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu*, Genişletilmiş Üçüncü Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 206-207; Salahi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1973, s. 21-24.

8 Sonyel, a.g.e., s. 25.

idiler. İngilizlerin endişesi, Kürtlerin Ermeni davasına kurban edildiklerini fark ederek Türklerle birleşmeleri idi⁹. O yüzden İngilizler, Kürtlere karşı bir “oyalama siyaseti” izliyorlardı.

Yine de Kürtler, her fırsatta kendi bağımsızlık ya da özerklik taleplerini dile getirmekten geri durmuyorlardı. Nitekim İstanbul’daki Kürt siyasi temsilcileri, İngiliz Yüksek Komiserliği nezdinde girişimlerde bulunurken, Osmanlı Devleti’nin Stockholm eski büyükelçisi Şerif Paşa, “Kürt Heyeti Başkanı” sıfatıyla 22 Mart 1919 tarihli “Kürtlerin İddialarına İlişkin” bir muhtırayı Paris Barış Konferansı’na sundu. Buna göre Kürdistan’ın sınırları kuzeyde Ziven’in kuzeyinden batıya Erzurum ve Erzincan’dan başlayarak güneyde Erbil, Kerkük, Süleymaniye ve Sinna hattına, doğuda ise Başkale ve Vezirkale’den İran’a kadar uzanmaktaydı. İlgi çekicidir ki, bu muhtırada, Kürdistan üzerindeki Ermeni iddiaları da protesto edilmişti¹⁰.

Konferansın 6 Şubat tarihli toplantısında gündem Arap istekleriydi. Bilindiği gibi, I. Dünya Savaşı başladığında bu isteklerin savunucusu Şerif Hüseyin idi. Sykes-Picot gizli anlaşması öncesinde (21 Ekim 1915) Mac Mahon ile görüşen Şerif Hüseyin, Torosların güneyinde kalan topraklarda Büyük Arap Krallığı ya da Arap Devletleri Federasyonu kurulmasını talep etmişti. Hatta Şerif Hüseyin İngilizlerden söz bile almıştı. Ne var ki, Sykes-Picot gizli anlaşmasında, Akka’dan itibaren bütün kıyı bölgesi -Beyrut dahil- ile Adana ve Mersin’e kadar topraklar, dolaylı ve doğrudan yönetim şeklinde Fransızlara verilmiş, Bağdat-Basra arasındaki bölge ile onun kuzeybatısındaki yerler ise aynı şekilde İngilizlere bırakılmıştı. Onun dışında kalan topraklarda bir Arap Krallığı kurulabilecekti. Bu, Şerif Hüseyin’in ilk hayal kırıklığı idi. Oğul Emir Faysal ise Paris Barış Konferansı başlamadan önce, 1 Ocak 1919’da konferansa sunduğu bir muhtırada, Suriye’de Osmanlı karşıtı isyandan dolayı ödül olarak İskenderun’dan İran’a doğru uzanan çizginin alt kısmını, güneyde Hind Okyanusu’na inen toprakların birleşik Arap Krallığı şeklinde babasının himayesine verilmesini istemişti. Bir başka deyişle Faysal, önemli kısmı Türkçe konuşan insanların yaşadığı 37. paralelin aşağısında kalan topraklarını (bütün Yemen, Necd dahil) Arap yarımadasını bütün olarak talep etmişti. Bu muhtıradaki taleplerin Arapların yaşadıkları topraklar olmasına rağmen Filistin’i içermemesi dikkat çekiciydi. Çünkü, Emir Faysal, Yahudi lideri Weizmann ile anlaşarak Paris’e gelmişti. İşte yukarıda sözünü ettiğimiz 6 Şubat 1919 tarihli toplantıya

9 Bu muhtıranın verilmesinden yaklaşık dört ay sonra, İstanbul’daki İngiliz Yüksek Komiserliğinde görevli baştercüman Andrew Ryan, 27 Nisan 1919 tarihinde Damad Ferit Paşa ile görüşmesini 21 Mayıs 1919 tarihli yazısıyla Londra’ya endişelerini bildirmişti: “En önemli Kürt önderlerinden bazılarının Türklerle olan bağlarını kesinlikle koparmalarını sağlamak kolay olacaktır, yeter ki çıkarlarının Ermeni çıkarlarına kurban edildiği korkusundan kurtarılınsınlar. Öte yandan, eğer İngiliz hükümetinden sempati görmezlerse her yerde olay çıkarabilirler ya da Türk imparatorluğunu kurtarma savaşına katılabilirler.”, Sonyel, a.g.e., s. 29.

10 Şerif Paşa’nın projesinin tam metni için bkz. Hasan Yıldız, *Fransız Belgeleriyle Sevr-Lozan-Musul Üçgeninde Kürdistan*, Genişletilmiş 4. Baskı, Doz Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 235-243; İngiliz belgelerinden bir anlatı için bkz. Sonyel, a.g.e., s. 26-30.

Emir Faysal da katılmış ve bu talep ve görüşlerini, bir kez daha dile getirmişti. Siyonistler ise bundan üç gün önce, 3 Şubat 1919'da Paris Barış Konferansı'na müracaat ederek kendilerine söz verilen Filistin'de milli vatan sözünün tutulmasını ve Filistin'e Yahudi göçüne izin verilmesini istemişlerdi¹¹.

Konferansa Karşı Osmanlı Devleti'nin İlk Tavrı: 12 Şubat 1919 Muhtırası

Barış konferansı başladığında, ilgili devletler ile talepkâr siyasi temsilcilerin -devlet veya toplum temsilcileri- çoğu Paris'teydi; sadece Osmanlı Devleti bulunmuyordu. Her ne kadar Osmanlı Devleti, konferansın başında davet edilmemişse de her an çağrılacakmış gibi teyakkuz halindeydi. Aslında bu hal, Mondros mütarekesinden sonra kurulan bütün hükümetler için de geçerli olmuş ve mütarekeden sonra başlayan İtilaf Devletleri işgallerine karşı pek tepki vermeme şekline dönüşmüştü. Nitekim Ahmet İzzet Paşa, 31 Ekim 1918'de 9. Ordu Komutanlığı'na gönderdiği emirnamede, “milletin şeref ve namusuna hanel getirmeyecek şartlar”da barış yapılmasını, mevcut siyasi vaziyetin birlikte çalışarak Osmanlı Devleti lehine çevirmenin çarelerini bulmak gerektiğini bildirmişti. Açıkçası Ahmet İzzet Paşa, İtilaf Devletleri'ne karşı “uysal ve uyumlu tavır” göstermeyi “çare” olarak dile getiriyordu¹²:

“Sulh müzâkeresine girinceye kadar düşmanlarımızın öteden beri bir cihan sulhu için ilan ettikleri esâslar haricine çıkmayarak bunlardan bize mülâyim gelecek kısımları şimdiden mevki'-i fi'ile koymak ve bir tarafa mücâvir hükûmetlerle anâsır-ı ecnebiyyeyi devr-i hükûmetimizden hoşnud bırakmak sûretiyle i'timâdları ve sâ'ir sulhde lehimize hareketlerimizi mümkün olduğu kadar kazanmaktır.”

Görüldüğü gibi, Osmanlı Devleti, Mondros Mütarekesi'nden itibaren barışa yönelik bir siyaset geliştirmeye çalışmıştı. Nitekim 11 Kasım 1918'de kurulan Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti'nin de asıl amacı, devlet ve milletin şeref ve haysiyetine uygun bir barış yapılmasını sağlamaktı¹³. Aslında Osmanlı Devleti, barış konferansına yönelik çalışmalarına Kasım 1918 sonlarında başlamıştı. Bu çerçevede ilk girişim, Hariciye Nezareti Müsteşarı Reşad Hikmet Bey'in başkanlığında bir komisyonun kurulmasıydı. Çalışmalarını gizlilik içinde yürüten bu komisyon, genel olarak Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunmasına odaklanmış; İngilizler Irak'dan çekilirken Bağdat, Basra ve Musul gibi vilayetlerde de çeşitli Arap, Türk ve Kürt idaresinin kurulması üzerinde durmuştu. Muhtemeldir ki, bu yönetimler özerk olacaktı. Sonunda komisyon, 25 maddelik Osmanlı Devleti'nin barış şartlarını kararlaştırdı.

11 Amir Faysal's Memorandum to the Supreme Council at The Paris Peace Conference 1 January 1919'dan naklen, İsmail Köse, *Büyük Oyunun Küçük Aktörü Şerif Hüseyin*, Kronik Kitap, İstanbul 2018, s. 73-74; Köse, a.g.m., s. 221.

12 Mustafa Budak, *İdealden Gerçeğe Misak-ı Milli'den Lozan'a Dış Politika*, Küre Yayınları, İstanbul 2002, s. 23-24.

13 Nurten Çetin, *Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015, s. 202-203; Ali Servet Öncü, “Tevfik Paşa Hükümeti'nin Programı ve Meclis-i Mebusan'daki Müzakereleri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, sayı 49, 2013, s. 265.

Söz konusu şartların en önemlileri şunlardı¹⁴:

- İstanbul ve Boğazlar ile Anadolu ve Rumeli vilayetleri Osmanlı idaresinde kalacaktır.
- Gümülcine ile Dedeağaç Bulgarlar'dan alınıp Osmanlı ülkesine ilhak edilecektir.
- Batum, Kars ve Ardahan Osmanlı Devleti'ne bağlanacaktır.
- Irak, İngilizler tarafından tahliye edilecek, Musul, Bağdat ve Basra'da muhtelif bir Arap, Türk ve Kürt idaresi kurulacaktır.
- Bağdat demiryolu hattı İngiliz idaresine verilecektir.
- Osmanlı Devleti Mısır ve Süveyş'ten feragat ile Akabe'ye çekilecektir.
- Yemen tahliye edilecektir.
- Hicaz'ın istiklali tasdik olunacaktır.
- Kapitülasyonlar lağv edilecektir.
- Askerî kuvvetin miktarı 50 (elli) bin nefere tenzil edilecektir.
- İstanbul serbest liman olacaktır.
- Şimendifer, maden ve liman gibi nafia işleri Amerika, Fransız, İngiliz, Belçika sermayedarlarına verilecektir.
- Gümrükler için ayrıca antlaşmalar yapılacaktır.
- Ermenistan yeterli arazi üzerinde kurulacaktır.
- Filistin'de bir Musevi-Arap hükümeti kurulacaktır.
- Kıbrıs, İngiltere'ye terkedilecektir. Nezaretlerde bir İngiliz, Amerikan müşaviri ile Hey'et-i Vükelâ'da bir İngiliz umum müşaviri bulunacaktır.

Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti'nin bu çalışmaları komisyonlar çerçevesinde kaldı. Fakat hükümet, Paris Barış Konferansı başladıktan iki hafta sonra, 30 Ocak 1919'da İstihzârât-ı Sulhiyye Komisyonu'nu kurdu. Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa başkanlığında kurulmuş olan bu komisyon, nezaretlerde müsteşarlar başkanlığında kurulmuş çeşitli komisyonların çalışmalarından da yararlanarak Osmanlı Devleti'nin barış şartlarını hazırladı¹⁵.

Ancak, Paris Konferansı'nda işler, Osmanlı Devleti'nin beklentilerinin dışında gelişme göstermekteydi. Öyle ki İtilaf Devletleri, savaşın mağlubu Almanya ve Osmanlı Devleti'ne karşı birer “dikte antlaşma”nın hazırlıkları içindeydi. Ayrıca, Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan Rum, Ermeni, Kürt ve Arap gibi toplumların temsilcileri de özerklik ve bağımsızlık için Paris'e gelmişlerdi. En önemlisi, İtilaf Devletleri, Ocak 1919'da savaş içinde Ermenilere karşı eylemlerin sorumlusu gördükleri sivil ve askeri kişiler ile mütarekenin uygulanmasına karşı çıkan üst düzey komutanların tutuklanmasını istemişti¹⁶. İşte bu gelişmelerin yaşandığı

14 Bünyamin Kocaoğlu, “Mütareke ile Musalaha Arasında Türkiye: Mütareke Hükümetleri ve İstanbul Basınının Sulh Meselesine Bakışları”, *İlk Adımdan Cumhuriyet'e Millî Mücadele*, ed. Osman Köse, Mavi Yayıncılık, Samsun İlk Adım Belediyesi, İstanbul 2008, s. 193.

15 Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa başkanlığında kurulan bu komisyonun üyeleri şunlardı: Erkan-ı Harp miralay İsmet Bey (İnönü), Meclis-i Ayan Reisi Çürüksulu Mahmut Paşa, Ayan üyesi Damad Ferit Paşa, Eski Nazır Osman Nizami Bey, Hariciye eski Nazırı Safa Bey, Urbanizade Cemil Molla, Bank-i Osmanî Meclis-i İdare üyesi Hamit Bey ile Maliye Nezareti Muhasebat-ı Umumiye-i Maliye Müdür-i Umumisi Berberyan. Kocaoğlu, a.g.m., s. 194; Çetin, a.g.e., s. 231-233; Necati Çavdar, “Tevfik Paşa Hükümetinin Sulh Hazırlıkları”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, I (2011), s. 23.

16 Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1976, s. 29 vd.

bir süreçte, devrin sadrazamı Ahmet Tevfik Paşa, 12 Şubat 1919'da Paris Barış Konferansı için hazırlanan bir muhtırayı İstanbul'daki İtilaf Devletleri Yüksek Komiserlerine sundu. Aslı Fransızca olan bu muhtıra, Paris Barış Konferansı sürecine Osmanlı Devleti'nin gösterdiği ilk tepki idi. Daha doğrusu, Osmanlı Devleti'nin barış tekliflerini içermekteydi. İncelendiğinde görülecektir ki muhtıra, amaç olarak “adaletin tesisi” şeklinde Osmanlı kadim yönetim anlayışına uygun bir dil kullanmasına rağmen ele aldığı sorunlar ile bu sorunlara çözüm önerilerini modern bir paradigma içinde sunması bakımından dikkat çekmekteydi¹⁷. Her şeyden önce muhtıra, devrin uluslararası meşruiyet kaynağı olan Wilson ilkelerine dayanılarak hazırlanmıştı. Bundan dolayı muhtırada, “Türklerin hakimiyeti ve güvenliği tam olarak temin” edildikten sonra Osmanlı Devleti'nden ayrılmak isteyen toplulukların (Rumlar, Ermeniler, Araplar ve Yahudiler) geleceklerinin belirlenmesinin Wilson'un self determinasyon ilkesinden hareketle mümkün olabileceği vurgulanmıştı. Muhtırada bu mesele, “taşra vilayetleri meselesi” olarak ele alınmış ve özellikle Arap vilayetleri için “hilafete endeksli idari otonom/özerklik” önerisinde bulunulmuştu. Muhtıraya göre, yıllar içindeki şiddet ve mezalim sonucunda Müslüman Türklerin göç etmesiyle bazı adalarda Rumlar çoğunluk halinde kalmıştı. Buna karşılık, Trakya ve Anadolu'da Türklerin nüfusu diğerlerine nazaran fazlaydı. Ermeniler ise Doğu vilayetleri dahil Osmanlı coğrafyasının hiçbir yerinde çoğunluk halinde değillerdi. Bundan dolayı Doğu vilayetlerini içine alacak bir “Büyük Ermenistan” mümkün gözüküyordu. Ayrıca muhtırada dikkati çeken bir görüş de I. Dünya Savaşı döneminde, Ermeni çeteler tarafından bir milyondan fazla sivil Müslümanın katledilmesi idi. Muhtıraya göre, Osmanlı hükümeti, tehcir sürecinde yaşanan olayların gerçek yüzünün ortaya çıkmasında ısrarlıydı¹⁸. Bu amaçla, Osmanlı hükümeti, 13 Şubat 1919'da İspanya, İsviçre, Danimarka, Hollanda ve İsveç gibi savaşa girmemiş, tarafsız hükümetler temsilcilerinden oluşacak bir yargıçlar heyetinin görevlendirilmesini teklif etti¹⁹. Ne yazık ki bu teklif, yaklaşık üç ay sonra, 6 Mayıs 1919'da ilgili devletlerce reddedildi²⁰.

Görüldüğü gibi Tevfik Paşa hükümetinin bu girişimi İtilaf Devletlerince engellenmişti. Yusuf Hikmet Bayur'a göre söz konusu girişim “yersiz ve yanlış” idi. Çünkü bu muhtıra, zamanın ruhunu anlamayan ve devrin şartlarını kavrayamayan bir padişah ile onun hükümetinin bir ürünüydü²¹. Aksine bu muhtıra, savaş sonrası devrin uluslararası gidişatını

17 Mustafa Budak, “Birinci Dünya Savaşı Sonrası Yeni Dünya Düzeninin Kurulmasına Osmanlı Devleti'nin Bakışı”, *Modernite ve Dünya Düzen(ler)i*, der. Mesut Özcan-Muzaffer Şenel, Klasik Yayınları, İstanbul 2010, s. 163-165.

18 “Hükümet-i Osmaniyye'nin Sulh Konferansına Teklifâtını Hâvi Muhtıra”, *İkdam*, nr. 7924, 3 Mart 1335 (1919), s. 1-2; Muhtıranın bir değerlendirmesi için bkz. M. Budak, a.g.m., s. 163-165; Çavdar, a.g.m., s. 28-29.

19 İlgili ülkelere gönderilen notaların metni için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı (1878-1920)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2007, s. 452.

20 İlgili çekicidir ki, adı geçen devletlerin red gerekçeleri, ülke çıkarlarını ilgilendirmedeği ya da üye vermelerinin mümkün olmadığı şeklindeydi. İlgili devletlerin cevabı notalarının metni için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı*, s. 481-484.

21 Yusuf Hikmet Bayur, *Atatürk'ün Hayatı ve Eseri I*, Güven Basımevi, Ankara 1963, s. 261-263.

anlayan -güçü eksik- bir siyasi aklın eseri idi ve bunun delili ise yukarıda belirttiğimiz üzere Wilson ilkelerine dayanmasıydı. Özellikle, Ermeni meselesinde İtilaf Devletlerine “hodri meydan” diyordu. Nitekim bu girişimden İtilaf Devletleri rahatsız olmuş ve ilgili devletleri uyarak soruşturma komisyonuna üye vermemelerini sağlamışlardı.

Osmanlı Devleti’nin Barış Konferansı’na Davet Edilmesi

Anlaşılan o ki, Osmanlı Devleti’nin Paris Barış Konferansı’na katılması için Üçler Konseyi’nin Mayıs 1919’da önemli iki siyasi karar alması gerekmektedir. Bunlardan birincisi, İzmir’in Yunanistan tarafından işgaliydi²². Üçler Konseyi, 6 Mayıs’ta işgal kararını almış ve bu karar Fiyume meselesinde Yugoslavya’nın desteklenmesi üzerine konseyden çekilen İtalya’nın 6 Mayıs’taki gönülsüz onayından sonra kesinlik kazanmıştı. Bunun sonucunda Yunan ordusu, 15 Mayıs’ta İzmir’i işgale başlamıştı²³. İkincisi ise, 14 Mayıs 1919’da ABD manda idaresinde, aralarında kararlaştırılacak sınırlar içinde Büyük Ermenistan’ın kurulması kararıydı²⁴.

Ne var ki, 1919 yılı Mayıs ayında olup biten olaylar bundan ibaret değildi. En önemlisi, 15 Mayıs 1919’da İzmir’in Yunan ordusunca işgali ile söz konusu işgalin bütün ülkede oluşturduğu büyük tepkiler idi. Bu tepkinin en büyüğü, 23 Mayıs’ta yapılan 200.000 kişinin katıldığı Sultanahmet Mitingi idi²⁵. O sıralarda, Paris’teki Dörtler Konseyi, Osmanlı Devleti’nin geleceği meselesini gündemlerine almışlardı. Tabiatıyla İtilaf Devletleri, Osmanlı Devleti’nin geleceği derken, “taksimi”ni düşünmekteydiler. Paris’te barış görüşmelerini gözlemci sıfatıyla izlemekte olan Hindistan Müslümanlarını temsil eden delegeler bu kararı öğrenince, Osmanlı Devleti’nin parçalanmasını şiddetle protesto ettiler. Onlara göre bu taksim kararı, Hindistan Müslümanları üzerinde olumsuz bir etki yapacak ve bu da İngiltere Hükümeti’nin yüksek çıkarlarına uygun olmayacaktı. Kendileri için bu kararın yok hükmünde olduğu hususunun Dörtler Konseyi’ne bildirilmesini ve durumdan Osmanlı hükümetinin haberdar edilmesini istediler²⁶. Hiç şüphesiz Hindistan Müslümanlarının bu tepkisi, hilafet temelli idi ve söz konusu tepkiye, “İngiltere’nin çıkarlarına aykırı olduğunu düşündüğü için” Britanya’nın Hindistan Bakanı Montegu da katılmaktaydı²⁷.

22 Andrew Ryan’a göre bu işgal kararı talihsiz bir karardı. Aynı zamanda, Türklerin Müttefiklerle iş birliğine dayalı yeni politikalarına da ilk büyük darbe idi. Muhtemeldir ki, Ryan’ın kastettiği Türkler, Padişah ile Damat Ferit Paşa ve hükümeti idi. Sir Andrew Ryan, *Sonuncu Dragoman*, çev. Dilek Berilgen Cenççiler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 114.

23 “Osmanlı İmparatorluğunun Mukadderatı Müzakere Ediliyor”, *İkdam*, nr. 8003, 21 Mayıs 1335/1919, s. 1; Ayrıca bkz. Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele I-Mutlakiyete Dönüş (1918-1919)*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1998, s. 265-270; Engin Berber, *Sancılı Yıllar 1918-1922*, Ayraç Yayınevi, s. 209-214.

24 Sonyel, *a.g.e.*, s. 25.

25 23 Mayıs’ta yapılan bu Sultanahmet mitinginde, Halide Edip Adıvar ve Mehmet Emin Yurdakul da heyecanlı konuşmalar yapmıştı. Kemal Anıburnu, *Milli Mücadele’de İstanbul Mitingleri*, Ankara 1975, s. 39-51.

26 Akşin, *a.g.e.*, s. 364.

27 “Hindistan Müslümanlarının Hilafete Merbutiyeti”, *İkdam*, nr. 8003, 21 Mayıs 1335/1919.

Bu gelişmeler yaşanırken İstanbul'da önemli siyasi girişimler oluyordu. En önemli ilk gelişme, 20 Mayıs 1919'da Damat Ferit Paşa'nın Paris Barış Konferansı'na telgrafla yaptığı başvuruydu. Hemen belirtelim ki bu başvuruda, İzmir'in Yunanlılarca işgali ve Müslüman halka yapılan vahşiyane muamelenin Osmanlı kamuoyunda yarattığı nefret ve tepki dile getirilmekteydi. İkinci olarak bu işgal, Osmanlı Devleti'nin kesin parçalanmasının bir habercisi gibi görülmekteydi. Bundan dolayı söz konusu telgrafta, hilafet hukuku sebebiyle Arap topraklarının Osmanlı Devleti'nden ayrılmasına karşı çıkılmakta, “Arabistan sınırından Karadeniz’e kadar uzanan bütün Anadolu kıt’ası ile Rumeli’nde Balkan dağlarının sınırladığı Trakya kıt’ası, Edirne dahil olmak üzere” Osmanlı Devleti’nde kalması ve ayrıca, bütün Anadolu’nun kuzey ve kuzeydoğusundaki Türk vilayetleri dahi dahil olduğu halde, sadece Ermenistan’da geniş bir özerk idare olmak şartıyla Osmanlı Devleti’ne bırakılmasının Paris Barış Konferansı kararıyla hemen ilan edilmesi istenmekteydi. İlgi çekicidir ki, Sadrazam Damat Ferit Paşa bu isteklerini, “Bugün Türk milletinde rû-nümûn olan galeyân-ı efkârı teskin etmek ve her dürlü ihtimâlâtın önüne geçebilmek için” şeklinde dile getirmekteydi²⁸. Bu başvuru, 22 Mayıs’ta, Fransa Başbakanı Clemenceau nezdinde tekrarlanmıştı. Buna Fransızların cevabı ise, konferansta Osmanlı Devleti’ne ilişkin henüz bir karar verilmediği şeklindeydi²⁹.

İkinci önemli siyasi gelişme, Meclis-i Mebusan’ın yokluğunda ne yapılacağı sorunuydu. Zaten, az da olsa basında bu mesele tartışılmaktaydı. Gazeteci Mehmet Asım, İzmir’in işgalinin Meclis-i Mebusan’ın yokluğunun ne demek olduğunu acı bir şekilde gösterdiği düşüncesindeydi. Ona göre barışın imzalanması, Meclis-i Mebusan’a bağlıydı³⁰. Hatta Mehmet Asım, hükümete düşen asıl görevin “Meclis-i Milli’yi toplamak” olduğunu yazıyordu³¹. Diğer bir yazısında Wilson ilkeleri ile emperyalizm arasında bir ilişki kurarak barış beklerken emperyalizm adına İzmir’in işgal edildiğini belirten M. Asım şu can alıcı soruyu sormadan da edememişti³²:

28 Sadrazam bunu İzmir ve çevresinin Yunan işgalinden çıkması için Paris Konferansı’ndan istemektedir. “Sadrazam Paşa’nın Sulh Konferansı’na Müracaatı”, *İkdam*, nr. 8003, 21 Mayıs 1335/1919; 20 Mayıs 1919 akşamı, Osmanlı Ayan Meclisi adına Rıza Tevfik Bey ile Çürüksulu Mahmut Paşa aracılığıyla İstanbul’daki İtilaf Devletleri Yüksek Komiserlerine bir muhtıra vererek İzmir’in işgalini protesto etmişlerdir. Bu muhtırada aynen şu görüşler savunulmuştur: “Efendiler, vatan-ı azizimizin azay-ı hayatiyesinden biriyle fekk-i irtibat etmeğümüz kat’iyen kani’iz ki, bu hengame-i girûdar geçüb de zihinler sekinet bulduktan sonra bütün memleketlerin efkar-ı umumiyesini hayrette bırakacaktır.”, Geniş bilgi için bkz. “Ayanın Protestosu”, *İkdam*, nr. 8003, 21 Mayıs 1335/1919.

29 Akşin, *a.g.e.*, I, s. 365.

30 M. Asım, “Söz Milletindir”, *Vakit*, nr. 563, 22 Mayıs 1335/1919.

31 M. Asım, “Söz Milletindir”, *Vakit*, nr. 563, 22 Mayıs 1335/1919.

32 M. Asım, “Ne Görüyoruz, Ne İşıtıyoruz”, *Vakit*, nr. 567, 26 Mayıs 1919, s. 1; M. Asım, bir başka yazısında, Wilson ilkeleri çerçevesinde yapılacak bir barıştan dünyanın en eski milleti olan Türklerin de yararlanacağı ümit edilirken Türk İzmir’in Yunanistan tarafından işgal edildiğini ve böylece Türklerin siyasi bağımsızlığının Yunanlıların eline verildiğini belirterek sert cümlelerle tepki göstermişti. “Hukuksuzluk Karşısında”, *Vakit*, nr. 580, 8 Haziran 1335, s. 1.

“Anadolu’nun halis Türklerle meskun olan diğer bir takım aksam da keyfe-mâ-yeşâ işgal edilmeye başlanmıştır. Acaba bu vaziyet, karşısında sorulan suallere Paris Sulh Konferansı’nı teşkil eden Düvel-i Mu’azzama mümessilleri ne cevap verecektir?”

Sonunda, 26 Mayıs 1919’da Birinci Saltanat Şurası’nın toplanmasına karar verildi³³. Padişah’ın da katıldığı bu Şura’da, Amerikan ve İngiliz himayesi dahil çeşitli görüşler dile getirilmiş ve sonunda milli şura kurulması, Osmanlı Devleti ile milletin haklarını koruyacak bir heyetin Paris’e gönderilmesi yönünde tavsiye kararı çıkmıştı³⁴. Zaten İtilaf Devletleri de Osmanlı Hükümeti’ni Paris’e çağırma hazırlanıyordu. Sonunda Dörtler Konseyi, 30 Mayıs 1919’da Osmanlı Devleti’ni Paris Barış Konferansı’na davet etti³⁵. Bu davet mektubu, 31 Mayıs’ta Fransız Yüksek Komiseri Defrance tarafından Damad Ferid Paşa’ya iletildi. Bu mektubu alan Damad Ferid Paşa da deyim yerindeyse “müjde”yi 1 Haziran 1919’da Padişah’a bildirdi³⁶. Söz konusu davet, aynı gün bir resmî tebliğ ile kamuoyuna duyuruldu. Bu bildirisinde hükümet, Aydın vilayeti ve Karesi Mutasarrıflığı gibi Türk çoğunlukta olan yerlerin haksız işgallerini Paris Konferansı nezdinde kaldırmaya çalıştıklarını açıklıyor ve millete sükûnet tavsiye ediyordu³⁷.

Hiç şüphesiz bu davet, İstanbul’da hükümet çevrelerinde büyük sevinç yaratmıştı. Öyle ki, Ali Fuad Türkgeldi’ye göre bu davet, “mevcudiyet-i siyasiyemizin resmen tasdiki” idi³⁸. Diğer taraftan konferans daveti, Osmanlı gazetelerinde gâh itiyatlı, gâh ümitli ve gâh da hayal kırıklığı gibi karmaşık duygularla karşılanmıştı. Bazı gazeteler, söz konusu davetin gerçekte bir anlam taşımadığının farkındaydılar. Vakit gazetesi başyazarı Mehmet Asım Bey (Us)’e göre Paris Barış Konferansı, Osmanlı hükümetini barış şartlarını müzakere için davet etmeyi gerekli görmüyordu. Konferans kendi kendine şartları belirleyip kabul edecek ve bu şartları Osmanlı Hükümeti’ne bildirecekti. Asıl sorun, buna karşı ne yapılmalıydı³⁹. Öyle ki mesele, gazetelerde, “Hükümet-i Osmaniyye’nin inkisâmı” çerçevesinde ele alınmaktaydı.

33 Mithat Sertoğlu’na göre bu Şura’ya toplam 131 kişi katılmıştı. Mithat Sertoğlu, “Mütareke Devrinde Saltanat Şurası ve Milli Şura Hazırlıkları (Gizli Belgeler) I”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi (BTTD)*, sayı 22, Temmuz 1969, s. 30-31; Tayyip Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken (Mondros Mütarekesi’nden Sivas Kongresi’ne) I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1959, s. 93-94.

34 Bu amaçla, Ayandan Abdurrahman Şeref Efendi, Maliye Nazırı Tevfik Bey ile Evkaf Nazırı Hamdi Efendi’den oluşan bir Milli Şura Komisyonu kurulmuşsa da yeni seçimlere gidileceği gerekçesi Damad Ferit Paşa tarafından engellendi. M. Sertoğlu, “Mütareke Devrinde Saltanat Şurası ve Milli Şura Hazırlıkları (Gizli Belgeler) II”, *BTTD*, sayı 23, Ağustos 1969, s. 49-56; Gökbilgin, *a.g.e.*, s. 109-117.

35 Laurance Evans, *Türkiye’nin Paylaşılması*, Türkçesi Tevfik Alanay, Milliyet Yayınları, İstanbul 1972, s. 189-190.

36 Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. 223.

37 “Tebliğ-i Resmî” *Alemdar*, 2 Haziran 1335/1919; “Hükümetimizin Sulh Konferansı’na Daveti”, *İkdam*, nr. 574, 2 Haziran 1335/1919; “Tebliğ-i Resmî”, *Alemdar*, 2 Haziran 1335/1919 Pazartesi; Gökbilgin, *a.g.e.*, s. 119-120; Can Erdem, bir arşiv belgesine dayanarak bu genelge tarihini 2 Haziran olarak yazmaktadır. BOA, DH.İ.U.M, E/53-10’dan naklen Can Erdem, *Damad Ferid Paşa*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2002, s. 81.

38 Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 23-24.

39 M. Asım, “Söz Milletindir”, *Vakit*, nr. 563, 22 Mayıs 1335/1919, s. 1.

Mesela, Hindistan Müslümanlarının hilafet açısından “Osmanlı Devleti'nin inkisâmı”nı İngiltere nezdinde yaptıkları şiddetle protestolara yer verilmekte ve ABD'nin İstanbul dahil Osmanlı Devleti himayesi meselesi üzerinde durulmaktaydı.

Bundan dolayı İkdâm gazetesi başyazısında “her ihtimale karşı mukadderatımızdan ne fazla ümitvâr ve ne de me'yus olalım yalnız hakkımızı, mevcudiyetimizi müdâfa'adan bir an hâli olmayalım” şeklinde mutedil bir dil kullanılmaktaydı⁴⁰. İleri gazetesi başyazısında da konferansa Osmanlı Devleti'nin daveti, “imtihan zamanı” olarak görülmekteydi. Ne var ki, devletin hakları ciddiyetle, maharetle savunulmazsa dostların desteğinden yararlanamamak tehlikesi mevcuttu. Bundan dolayı murahhas heyetinin “hukuk-ı milleti tamamen müdafa'aya kâdir zevatdan ve muhterem şahsiyetler meyanından intihab edilmesi” teklif edilmişti⁴¹ Ahmet Selahaddin Bey ise, Osmanlı Hükümeti'ne yapılan konferans tebligatını şu sözlerle değerlendirmekteydi⁴²:

“Mukadderat-ı cihani ta'yine çalışan hey'et-i âliye nezdinde-mağlûb ve binâ'en-aleyh maznun mevki'inde bulunan bir millet hakkında-bilâ-istimâ hüküm vermemek ve hubb-ı adalet-perverisinin hakkıyla takdir edildiğine delalet edebileceği cihetle ümitbahş görünmektedir.”

Diğer taraftan Ahmet Selahattin Bey, barış konferansının devlet için “son fırsat” olduğu görüşündeydi. Ona göre, en büyük cinayet olan mağlubiyeti Osmanlı Devleti kabullenmeli ve cezasını çekmelidir. Ancak, A. Selahattin Bey'e göre, kesinlikle kaçırılmaması gereken bir husus ise halihazırda “ferman-ferma bir düstur” olan milliyet esası idi ve barış da buna bağlıydı⁴³:

“Türk milleti ekseriyet bulunduğu yerlerde müstakil ve Cemiyet-i Akvam hissiyatına yaldızlı vekaletlerden azâde bir hayat-ı siyasiye ister. Tıpkı Polanya, Ceh-İslovakya, Yugoslavya... gibi cezay-ı mağlubiyet olarak bu müdhiş zayi' üzerine bir istiklalini zâyî" etmek istemez. Bize bu gayeyi te'min etmeyen sulh bir sulh değildir.”

Bundan sonra İstanbul ve Anadolu'da Paris'e gidecek Osmanlı Heyeti'nin hangi nitelikte, kimlerden oluşacağı ve bu kimselerin hangi esaslar içinde savunma yapması gerektiği hususlarında tartışmaların yapıldığını görmekteyiz. O sıralarda Havza'da bulunan 9. Ordu Kıtaatı Müfettişi Mustafa Kemal Paşa, 3 Haziran 1919'da çeşitli kolordu komutanları ile mülki amirlere telgraflar göndermek suretiyle Paris'e devlet ve milletin tam istiklalini korumak amacıyla milletin vicdanının sesi olabilecek kimselerden bir heyetin seçilmesi gerektiğini bildirmiş ve bu konuda Padişah ve hükümetin telgraflarla uyarılmasını istemişti⁴⁴. Bunun üzerine Vilayat-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti, 4 ve

40 “Osmanlı İmparatorluğunun Mukadderatı Müzakere Ediliyor”, *İkdâm*, nr. 8003, 21 Mayıs 1335/1919.

41 Muharriri M., “Son Gayret”, *İleri*, 4 Haziran 1335/1919.

42 A. Selahaddin, “Akd-i Sulha Ehliyet ve Meclis-i Milli”, *Vakit*, nr. 576, 4 Haziran 1335/1919.

43 A. Selahaddin, “Akd-i Sulha Ehliyet ve Meclis-i Milli”, *Vakit*, nr. 576, 4 Haziran 1335/1919.

44 Kemal Atatürk, *Nutuk*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1987, I, s. 28-29.

7 Haziran tarihlerinde Sadaret'e gönderdiği telgraflarla, bölgenin kesinlikle çoğunluk halinde bulunmayan Ermenilere muhtariyet verilmesinin "hukuk-ı İslamiyye'nin iptalini kabul" anlamına geleceğini ve bunu ise kabul etmeyeceklerini bildirmişti. Ayrıca, Kazım Karabekir de 6 Haziran'da yayımlandığı bir genelgede Mustafa Kemal Paşa'nın görüşlerini tekrarlamıştı⁴⁵. Aynı şekilde, 7 Haziran'da Sivas vilayetinden Sadaret'e gönderilen bir telgraf ise benzer görüşleri dile getirerek Şurâ-yı Saltanat'ta Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın Ermenistan'a geniş muhtariyete ilişkin verdiği beyanatın Vilâyât-ı Şarkiye halkını heyecana getirdiği ve vilayetteki Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin birbirleriyle haberleşerek hükümet nezdinde protestolarda bulduklarını dile getirmişti. Hatta İtilaf Devletlerinden birinin himayesinin kabulüne dair istekler karşısında barış konferansına gidecek kişilerin "istiklal-i tam noktasında müdafaa-i hukuk edilmesi için" başvuracaklarından söz edilmişti. Anlaşılan o ki, gelen farklı haberler karşısında Sivas vilayeti, Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin ne tarz siyaset izleyeceğini bilememekteydi⁴⁶. Diğer taraftan ise 5 Haziran'da İstanbul Üniversitesi'nde toplanan gençler, Türk çoğunluğun yaşadıkları topraklarda tam istiklalin Paris Barış Konferansı'nda savunulması, himaye ve vesayet gibi istiklali tehdit eden yönetim tarzlarının reddedilmesi yönünde kararlar almışlar ve bunu da Sadaret'e bildirmişlerdi⁴⁷.

Bu tartışmalara gazetesine yazdığı başyazılarla katılan Mehmet Asım, Paris'e gidecek heyetin bir "müdafaa-i hukuk heyeti" olması görüşünü savunmaktaydı. Çünkü bu heyet, Osmanlı Devleti'nin çıkarlarını koruyacaktı⁴⁸:

"Şu halde Paris'e giden heyet devletimizin, milletimizin müdafaa-i hukuku için elzem olan her dürlü vesâit-i maddiye ve ma'nevîye ile mücehhez olarak hareket etmeli, hiçbir noksanı olmamalı, gözü arkada kalmamalıdır. Dört harb senesi içinde düşmanlarımız Avrupa efkâr-ı umûmiyesini mütemadiyen Türklük ve Müslümanlık aleyhinde tahrik etmişlerdir. Venizelos gibi en desis bir siyâset avukatı bin dürlü ihtirâzât ile aleyhimize çalışmaktadır. Ermeniler de harb seneleri zarfında cereyan eden vekâyi' pek yanlış bir sûrette neşretmişler, Türklük ve Müslümanlık aleyhine birçok tertibât hazırlamışlardır. Bütün bu muhâcemelere karşı göğüs gerecek olan murahaslarımız en güzide mütehasşislarımızdan istifâde etmelidir."

Bununla yetinmeyen M. Asım, bu geniş analiz yazısında, Paris'e gidecek Osmanlı barış heyetinin millet ve hilafet gibi iki önemli mesele karşısında bulunacaklarını belirttiikten sonra millet adına barış konferansından beklentilerini sıralamıştı⁴⁹:

"İbtida, Vilson prensibleri mucabince Türklerin ekseriyet teşkil ettikleri her taraftan sağlam bir Osmanlı hakimiyeti te'sisini istiyoruz. Anadolu (İzmir ile Beraber) İstanbul, Trakya Türk memleketidir ve Türk olarak kalmalıdır. Birinci gayemiz bu da'vâyı

45 Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Genişletilmiş Yeni Baskı, Merk Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 44.

46 Sivas vilayetinden gelen telgraf, BOA, DH.KMS, 53-1/47.

47 Ömer Sami Çoşar, *Günü Gününe İstiklal Harbi Gazetesi*, İstanbul 1969, nr. 21, 7 Haziran 1919, s. 1.

48 M. Asım, "Müdafaa-i Hukuk Heyeti", *Vakit*, nr. 577, 5 Haziran 1335/1919.

49 M. Asım, "Müdafaa-i Hukuk Heyeti", *Vakit*, nr. 577, 5 Haziran 1335/1919.

kazanmaktadır. Sâniyen, hilafet mes'elesi pek mühimdir. Sulhdan sonra da Padişahımız Müslümanların halifesi olacaktır. Padişahlarımızın hilafet üzerinde bir hakk-ı tarihîleri vardır. Bugün dünyanın her tarafında hatta, düşman olan devletlerin müstemlekelerinde bulunan Müslümanlar bile Padişahımızı halifeleri olarak tanımaktadır. Hilafet sıfatını ha'iz olan Saltanat-ı Osmaniyye üzerinde manda te'sisi mevzû'bahs olursa pek büyük bir ehemmiyet kesbedecektir. Binâen-aleyh gerek Türklüğün vahdet-i siyasiyyesi ve istiklâli, Gerek hilâfet-i İslamiyye'nin haysiyetine muhâfaza etmek için vukû'bulacak müdâfa'âtda hey'eti tenvir etmek üzere hiç olmazsa ikişer kişiden mürekkeb birer hey'et-i mütehasısya ve ilmîyenin de murahhaslarımıza ilâvesi lâzım gelir”

Oysa İkdâm gazetesi, Osmanlı Devleti'nin Paris'e davet edilmesini “bircümle mehâfilde ve Türk efkâr-ı umumîyyesinde pek derin bir hüsn-i tesir hâsıl etmiş idi” diyerek değerlendirmiş ve fakat, barış heyetinin niteliği hususunda bazı tereddütlerini dile getirmişti. Bu bağlamda gazete, kamuoyunda yapılan tartışmalara bakarak, söz konusu heyetin bir “barış heyetinden ziyade bir müdafaa-i hukuk heyeti” olacağını yazmıştı. Hatta buna delil olarak, Sadrazamın 15 gün önce barış konferansına gönderdiği telgrafta “Bizim dahi sözümlerimiz ve müdafaatımız istimâ' olunmaksızın sulh konferansınca bizim hakkımızda bir karar vermemesini talep etmiş idi” şeklindeki sözlerini göstermişti⁵⁰. İfade edelim ki, İkdâm gazetesi haksız sayılmazdı. O sıralarda, Evkaf Nazırı Hamdi Bey'in Vakit gazetesine verdiği bir mülakat, İkdâm gazetesini doğrulamaktaydı. Hamdi Bey'e göre, Osmanlı barış heyetinin konferanstaki konumu bir “misyon-ı politik”tir. Bir başka deyişle, söz konusu heyet, bütün meselelerle ilgili olarak ayrıntılara girmeyecek ve sadece, Osmanlı Devleti'nin görüş ve taleplerini iletenecekti⁵¹. Anlaşılan o ki, İkdâm gazetesi, bu barış heyetini Mehmet Asım gibi bir “müdafaa-i hukuk heyeti” görmüş ve fakat, ondan farklı bir şekilde, Sadrazamın sözlerinden hareketle “sadece dinlenecek bir heyet” olarak değerlendirmişti.

Bundan başka, Akşam gazetesine mülakat veren Avrupa işleriyle ilgili bir kişi de Paris'e gidecek heyet meselesine değinmiş ve seçilen heyet üyeleri hakkında” mazileri lekesiz, hamiyet-i vataniyyeleri müsellemler, efkâr ve tecârüb-i siyasiyyeleri her türlü münakaşanın fevkinde olmak lazımdır” demektedir⁵².

Bu tartışmalarda temel endişe, milli duyarlılıkları zayıf kimselerin adı geçen heyette yer almalarıydı. O günün gazetelerinde “Murahhaslarımız” denilerek farklı isimlerden bahsedilmekteydi. Mesela, İleri gazetesi, Damat Ferit Paşa'nın dışında eski sadrazam Ahmet Tevfik Paşa, Maliye Nazırı Tevfik Bey, Osman Nizami Paşa, Hariciye Nezareti Müsteşarı Keçecizade Fuat Paşa, Hariciye Nezareti Umur-ı Siyasiye Müdür-i Umumisi Reşid Bey sulh murahhaslığına, Matbuat-ı Umumiye Müdür-i sabıkı Ercümen Ekrem ve Bern sefaretine

50 “Heyet-i Murahhasamız”, *İkdâm*, nr. 8019, 6 Haziran 1335/1919.

51 Bunu Evkaf Nazırı Hamdi Bey, o günkü dille şöyle ifade ediyordu: “Konferansa, yalnız bizim metâlibâtımızı istima edecektir.”, “Heyet-i Murahhasamızın Sulh Konferansı'nda Vaziyeti-Hareket Günü”, *Vakit*, nr. 577, 5 Haziran 1335/1919.

52 “Heyet-i Murahhasamız”, *İkdâm*, nr. 8019, 6 Haziran 1335/1919.

tayin olunan Reşat Halis, Bab-ı Âlî Hukuk Müşaviri Münir Beğler, müşavirliğine, Sofya Sefareti Müsteşarı Ragıp Raif Bey, Heyet-i Kitabet Riyasetine, Sofya Sefareti katiplerinden Haydar, Hariciye İstişare Odası Muavinlerinden Salahaddin, Hariciye Mühimme Kalemî Hulefasından Rıfat ve Kalem-i Mahsus Memuru Reşat Nuri Beyler de katiplikle memur edildiklerini yazmaktaydı⁵³. Buna karşılık Vakit gazetesinin barış heyeti ise biraz farklıydı. Vakit gazetesine göre, Damat Ferit ile Ahmet Tevfik Paşalar murahhas, Maliye Nazırı Tevfik, Dahiliye Nazırı Ali Kemal ile Şura-yı Devlet Reisi Rıza Tevfik Beyler, birinci derece müşavirler, Erkan-ı Harbiyye-i Umumiyye Reisi Cevat Paşa, Askeri işler için müşavir, Bank-ı Osmanî İdare Meclisi azası Hamit Bey ise Mali işleri için müşavir olacaklardı⁵⁴.

Buna karşılık, İstanbul’da gayrimüslimlerin neşrettikleri gazeteler, “Paris’e gidecek Osmanlı heyeti” meselesinde biraz alaycı bir tavır içindeydiler. Vakit gazetesinin “karşı gazeteler” diye tanımladığı bu gazetelerden Beyoğlu’nda Rumlar tarafından yayımlanan *Spektatos Durian* gazetesi, Alman murahhaslarının beyhude yere yürütüldükleri bir zamanda Türkiye gibi bir memleket murahhaslarının böyle bir davetten ne derece yararlanabilecekleri sorusunu sormakta ve bu murahhasların ne söyleyeceklerinin kendilerince de bilindiğini belirtmekteydi. Aynı şekilde, Ermeni *Rönesans* gazetesi ise Paris için Türk heyetinden ümit etmenin bugüne kadar olup biten olayları unutmak anlamına geleceğini yazmaktaydı. Gazeteye göre, 1914’ten beri cereyan eden olaylar Türk heyeti için siyaset ancak, “tebdil-i vaziyet ettirmeyecek, izale edemeyecek fakat, üzerinde işleyebilecek bir vasıta” olabilecekti. Bunun anlamı, Türk heyetinin, gazetenin birinci kısım dediği Irak, Ermenistan, Suriye ve Filistin gibi Şark meselesine dahil işlerin halledildiği; Türk heyetinin ikinci kısım olarak örnek verdiği Türk vilayetleri ile İstanbul meselesini müzakere edebileceğidir⁵⁵. Aynı şekilde, Fransız *Le Journal Durian* gazetesinde yer alan bir yazıda, biraz da Osmanlı heyetinin Paris’e davet edilmesinde Fransa’ya pay çıkararak, daha önceden barış konferansı kararlarının Osmanlı hükümetine “sadece tebliği” ile yetinileceği söylenirken halihazırda Türklerin kendi görüşlerini savunma amacıyla davet edildiği ve bunun da Türkler için “kıymetdar bir şeref ve muvaffakiyet” olduğu ileri sürülmekteydi⁵⁶.

Bu tartışmalar ortamında Osmanlı hükümeti, 3 Haziran 1919’da Paris barış konferansına gidecek resmi heyet üyelerini belirledi. Buna göre, Sadrazam Damat Ferit Paşa, eski Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa ve Şura-yı Devlet Reisi Rıza Tevfik Bey, Osmanlı barış heyetinin esas delegeleri olarak görevlendirildi⁵⁷. Bu heyet, 6 Haziran’da, Dolmabahçe Sarayı’nda fevkalade toplanan hükümet ile bir araya geldi ve barış konferansı nezdinde yapılacak savunmanın

53 “Murahhaslarımız”, *İleri*, Nr. 506-124, 3 Haziran 1335/1919.

54 “Sulh Murahhaslarımız Cumartesi Gidiyor”, *Vakit*, nr. 576, 4 Haziran 1335/1919; Asıl heyet üyeleri İkdam gazetesinde de aynı isimler idi. “Sulh Murahhaslarımız Takarrur Eyledi”, *İkdam*, nr. 8018, 5 Haziran 1335.

55 “Karşı Gazetelerin Mütalaatı”, *Vakit*, nr. 577, 5 Haziran 1335/1919.

56 “Bir İzah”, *Vakit*, nr. 577, 5 Haziran 1335/1919.

57 *Takvim-i Vekayi*, nr. 3573, 13 Ramazan 1337’den naklen Erdem, a.g.t., s. 81.

esasları gözden geçirildi ve ardından da Damat Ferit Paşa, Sultan Vahdeddin tarafından kabul edildikten sonra Fransa'nın tahsis ettiği Demokrasi zırhlısı ile Tulon'a doğru yola çıktı⁵⁸.

Hemen belirtelim ki, Dolmabahçe Sarayı'ndaki görüşmede hem Padişah ve hem de Sadrazam, Osmanlı Devleti için barış konferansından ve heyetin başarılı olacağından bir hayli ümitliydi. Padişah, gidecek heyeti “sevgili vatanımızın mukadderatı sizin ellerinizde” diyerek başarılar dilerken Sadrazam Damat Ferit Paşa ise çoğu zaman olduğu gibi isim vermeden İttihatçıları suçlayarak konferanstan az zararla çıkacakları hususunda ümitvar konuşmuştu. Ne var ki, Sadrazamın konuşması, ülkenin hukukunu İtilaf Devletlerinin koruyacağına dair boş ümitler içeren cinstendi⁵⁹:

“Biz memleketimiz gayet vâhim şerâit altında bulunduğu halde azimet ediyoruz. Ma-mafih, Türkiye hukukunun mukadderat-ı cihanı ellerinde tutanlar tarafından vikâye edileceğine ümitvâruz. Osmanlı milleti kabahatli değildir. Çünkü, gözlerini kin ve ihtirâs bürümüş olan birkaç cahil kendilerini Almanya'nın kucağına atdılar. Sulh konferansı bu cihetleri nazar-ı i'tibâre almalıdır. Biz konferansa gitmekle beraber büyük fedâkârlıklar ihtiyâr edeceğimizi de biliyoruz. Bu fedâkârlıkları sevgili vatanımız için daha az ba'is-i mazarrat kılmaya çalışacağız.”

Sadrazam Paşa bu düşüncelerle Paris'e doğru yola çıkarken, hastalığı dolayısıyla seyahatini ertelemiş olan Tevfik Paşa ise, ondan sekiz gün sonra, 14 Haziran Cuma günü Ceres adlı bir İngiliz zırhlısıyla Marsilya'ya doğru hareket etti. Maiyetinde, Padişah yaverlerinden oğlu Binbaşı Ali Nuri Bey'in dışında Londra sefareti Müsteşarı Ragıp Raif Bey, Hariciye Nezareti Umur-ı İdariye Müdür-i Umumisi Şevki Bey ile iki müşavir de vardı. Ayrıca, beraberinde 8 sandık erzak ve vesika bulunuyordu⁶⁰.

Aynı günlerde, Fransız gazeteleri ise “Osmanlı sulhu” hakkında haberler ve yorumlar yazmaya başlamışlardı. Fransız gazetelerinin genel görüşü, Sadrazam ve heyetinin Paris'e müzakere etmek için değil, “sulh konferansına fikir ve reylerini istimzaç edilmek” üzere gelecekleri idi. Mesela, *Eksplisatör (Explicateur)* gazetesi, Paris'e gelecek Türk heyetinin “bir heyet-i Murahhasa olmayub bir heyet-i mütehassısadır. Osmanlı İmparatorluğu ile akdedilecek muahede henüz mevzu'bahs olmamaktadır” demektedir. *L'Action Française* gazetesi de aynı görüşteydi⁶¹. Anlaşıyor ki, Paris'teki genel hava, Osmanlı heyetinin bir

58 “Murahhaslarımız Bugün Beşte Gidiyor”, *İkdam*, nr. 8019, 6 Haziran 1335/1919; “Murahhaslarımız Dün Tulon'a Gittiler”, *İkdam*, nr. 8020, 7 Haziran 1335/1919; “Heyet-i Murahhasanın Azimet”, *İleri*, 7 Haziran 1335/1919.

59 “Beyanat-ı Şahane”, *İkdam*, nr. 8021, 8 Haziran 1335/1919.

60 Bu gazetelerde verilen bilgilere göre Tevfik Paşa heyetinin 13 veya 14 Haziran'da hareket edeceğini tahminen yazmaktaydılar. “Murahhaslarımız Bugün Beşte Gidiyor”, *İkdam*, nr. 8019, 6 Haziran 1335; “Murahhaslarımız ve Sulh Murahhaslarımızın Vaziyeti”, *Vakit*, nr. 580, 8 Haziran 1335/1919, Pazar. Ancak, İbnülemin Mahmut İnal ile Tayyib Gökbilgin 14 Haziran tarihini vermektedir. Biz de bu tarihi esas aldık. İbnülemin Mahmut İnal, *Son Sadrazamlar IV*, 3. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul 1982, s. 2044; Gökbilgin, *a.g.e.*, s. 121.

61 “Fransız Gazetelerinin Mütalaatı”, *Vakit*, 8 Haziran 1335/1919.

mütehassıs heyeti olduğu ve İtilaf Devletlerinin ve ABD'nin Türkiye hakkında üç-dört aydan evvel bir karar vermeyecekleri şeklindeydi⁶².

Sonunda, Tevfik Paşa ve maiyeti dışında⁶³ daha önceden Paris'e ulaşmış olan Damat Ferit Paşa başkanlığındaki Osmanlı Heyeti, 17 Haziran 1919 tarihinde öğleden sonra, Fransız Dışişleri Bakanlığı'nda Onlar Konseyi tarafından kabul edildi⁶⁴. 18 Haziran 1919 tarihli *Journal De Duba* gazetesine göre Osmanlı heyeti, öğleden önce, saat 11'de kabul edilmişti. Fransa Başbakanı Clemenceau başkanlığında toplanan Onlar Konseyi, Osmanlı heyetini ayakta saygı ile karşıladı. Daha sonra, Damat Ferit Paşa, kendi muhtirasını “usûl-i kıra’eti pek de vâzih” olmayan bir Fransızca ile okudu ve ardından muhtırayı Onlar Konseyi'ne sundu⁶⁵. Bu sunumdan sonra Konsey, on dakika kadar bir müzakerede bulundu ve sonunda konsey başkanı Clemenceau, Damat Ferit Paşa'ya alacakları kararı kendilerine bildireceklerini söyledi⁶⁶. Her ne kadar Osmanlı heyeti, aldığı yetkiden dolayı kendini bir “heyet-i Murahhasa” olarak görmüş ve bu şekilde itimadnameleri kabul edilmişse de⁶⁷, Onlar Konseyi'nin tavrından da anlaşıldığı üzere Osmanlı heyetinin sunumu, bir çeşit “heyet-i mütehassısa” sunumu olarak görüldü. Gerçekten Paris'ten İstanbul'a gelen bir telgraf, bu hususu doğrular nitelikteydi. Telgrafa göre, ikmal edildiği takdirde Osmanlı heyetinin barış antlaşmasını imzaya yetkili olmadığı ve sadece verecekleri izahların dinleneceği bildirildi. Ancak Osmanlı Hariciye Nezareti, hâlen aksini savunmaktaydı⁶⁸.

İşte Osmanlı barış heyeti, bu şartlarda, Paris'te Onlar Konseyi'nin karşısına çıktı. Beklendiği gibi Damat Ferit Paşa sadece “dinlendi” ve kendisine teşekkür edildi. Konsey adına başkan sıfatıyla Fransa Başbakanı Clemenceau, yaklaşık bir hafta sonra, 25 Haziran'da, 17 Haziran tarihli Osmanlı muhtirasına bir notayla cevap verdi⁶⁹. 29 Haziran'da verilen ikinci bir notayla

62 “Mukadderatımız ve Sulh Murahhaslarımızın Vaziyeti”, *Vakit*, 8 Haziran 1335/1919.

63 Tevfik Paşa ve maiyeti, 18 Haziran'da Paris'e ulaştılar. “Murahhaslarımız Hakkında Mühim ve Hususi Haberler”, *İkdam*, nr. 8032, 19 Haziran 11335/1919; “Tevfik Paşa Hazretlerinin Muvasalatı”, *İkdam*, nr. 8033, 20 Haziran 1335/1919.

64 Fransız Monitör Oriental gazetesinden iktibasen “Sulh Murahhaslarımız Onlar Meclisi'ne Kabul Ediliyor”, *İkdam*, nr. 8031, 18 Haziran 1335/1919.

65 “Heyet-i Murahhasamız Paris'de/Yeni Gelen Avrupa Gazetelerinin Verdiği Malumat”, *İleri*, nr. 147-529, 26 Haziran 1335/1919; Tevfik Paşa'ya göre, 17 Haziran muhtırası “Kötü bir Fransızca” ile yazılmış ve aceleyle getirilmişti. Akşın, *a.g.e.*, s. 399.

66 “Nafia Nazırı Ferid Paşa'nın Beyanâtı”, *İkdam*, nr. 8037, 24 Haziran 1335/1919.

67 “Sulh Murahhaslarımız Onlar Meclisi'ne Kabul Ediliyor”, *İkdam*, nr. 8031, 18 Haziran 1335/1919.

68 “Murahhaslarımızın Dörtler Meclisine Kabulü”, *İkdam*, nr. 8033, 20 Haziran 1335/1919.

69 Clemenceau, 25 Haziran 1919 tarihli muhtırasının tercümesi için bkz. “Konferansa Verilen Muhtıralar Etrafında”, *İleri*, nr. 175/557, 27 Temmuz 1335/1919. Bununla birlikte İleri gazetesi, Haziran sonlarında Paris'ten aldıkları haberlerde notanın sunum tarihi için farklı tarihler vermekteydi. Mesela, Paris'ten 27 Haziran'da aldığı habere göre cevabî notanın verildiği yazılıydı. “Muhtıramıza Cevap Verdiler”, *İleri*, nr. 150-532, 29 Haziran 1335/1919; Ertesi günkü nüshasında ise Paris'ten 28 Haziran'da aldığı habere dayanarak “*Divel-i Müttefike ve Müştereke 17 Haziran tarihli Osmanlı notasına cevaben dün akşam (27 Haziran) Mont Klein Şatosu'nda Osmanlı Hey'et-i Murahhasası'na bir nota tevdi' etmişlerdir*” şeklinde yazdı. “Muhtıramıza Verilen Cevab Etrafında”, *İleri*, nr. 151-533, 30 Haziran 1335/1919.

da mevcut durumun daha ayrıntılı araştırılması gerektiği belirtilerek Osmanlı heyetinin daha fazla Paris'te kalmasının faydasız olduğu bildirildi⁷⁰. Bunun anlamı, bir Osmanlı gazetesine göre, Osmanlı Devleti'nin geleceğinin tayininin, belirsiz bir zamana bırakılmasıydı⁷¹. Bir süre daha Paris'te kalan Osmanlı heyeti, 4 Temmuz'da Paris'ten ayrılarak Lozan'a geçti. Orada da iki gün kaldıktan sonra Şark Ekspresi (Şark Sürat Katarı) ile Bükreş'e geçen heyet, Rusçuk üzerinden, özel bir tren ile İstanbul'a hareket etti⁷². 15 Temmuz sabahı İstanbul'a gelen heyet, Dolmabahçe Sarayı'nda üst düzey devlet protokolünün katıldığı askeri bir törenle karşılandı⁷³.

Davetten Sonra Barış Konferansı'na Osmanlı Devleti'nin Sunduğu İki Muhtıra

Aslında, Osmanlı barış heyetinin iki grup halinde Paris'e gelmeleri, "Osmanlı barış tavrı"nın hayalcilikten gerçekçiliğe uzanan bir düzlemde gerçekleşeceğini göstermişti⁷⁴. Damat Ferit Paşa, İngiliz dostluğuna güvenen, savaş sonrası yeni uluslararası şartları idrak edemeyen hayalperest bir kişi idi⁷⁵ ve konuşması ile muhtırası da bunun eseri idi.

70 Dikkat çekicidir ki, Clemenceau'un Osmanlı Heyeti'nin Paris'te kalmaması gerektiğini şu cümleler ile ifade etmekteydi: "*Binâ'en-aleyh her ne kadar Paris Konferansı sulhun sür'atle ve suret-i kat'iyede te'sisine pek hahişger ve devre-i hazıra-i meşkûkiyetin idâmesinden tevellüd edebilecek mehâzîri bihakkin mukadder ise de vaz'iyet hakkında icrâ olunan tedkikât-i amîka konferans azâsına bu bâbda bir müddet imhahin gayr-i kabil-i ictinâb olduğu kanâ'atini vermişdir. Ahvâl-i mesrûdeye binâ'en Meclis, Hükümet-i Seniyye'nin Fransa'ya i'zâmına müsa'ade taleb etmiş olduğu Hey'et-i Murahhasa-ı Osmaniyye'nin Paris'de daha ziyade temdid-i ikametinden hiçbir fa'idede tahassul edemeyeceğini zan ve tahmin etmektedir.*" Clemenceau'nun 29 Haziran 1919 tarihli notanın tercümesi için bkz. "Konferansa Verilen Muhtıralar Etrafında". *İleri*, nr. 175/557, 27 Temmuz 1335/1919; O günlerde ajanslardan gelen haberlere göre "heyet-i murahhassamızın Paris'de temdid-i ikameti bi-lûzûm imiş...", "Sadrazam Paşa'ya Mösyö Klemanso'nun Bir Mektubu", *İkdam*, nr. 8044, 3 Temmuz 1335/1919; Aynı tarihli *İkdam*'da yayımlanan "Sulh Konferansı'nda Murahhaslarımız" başlıklı bir başka değerlendirme yazısında, Paris'teki bazı çevrelerin bu cevabi notanın verilisinde, Osmanlı heyetinin ayakta karşılandığından söz ederek bunun heyete "yol verilme" anlamını taşıdığı üzerinde durulmuş ve bunun doğru olmadığı ifade edilmiştir. Sulh Konferansında Ahmet İzzet Paşa, Osmanlı heyetinin Paris'ten ayrılmasının Clemenceau tarafından istenmesini bir "aşğılanma" olarak görmüştü. Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım II*, yay. haz. Süheyl İzzet Furgaç-Yüksel Kanar, Nehir Yayınları, İstanbul 1993, s. 37-38. Aynı şekilde, İngiliz baştercüman A. Ryan da Damad Ferit Paşa Heyeti'nin Paris'te pek iyi karşılanmadığı ve bundan dolayı heyetin hayal kırıklığına uğradığı düşüncesindeydi. Ryan, *a.g.e.*, s. 115. Bundan sonra bu niteleme (pek iyi karşılanmama ve aşğılanma hali) Türk Millî Mücadele Tarihi literatüründe kabul görmüştür.

71 Gazete bunu "*mukadderatımızın ta'yini gayr-i mu'ayyen bir zamana ta'lik olundu*" şeklinde vermişti. Bkz. *İkdam*, nr. 8044, 3 Temmuz 1335/1919.

72 *İleri*, nr. 157-539, 8 Temmuz 1335/1919.

73 Heyetin geliş tarzıyla ilgili farklı bilgiler mevcuttur. Mesela, 8 Temmuz'da heyetin Rusçuk'tan özel trenle İstanbul'a doğru hareket ettiğini yazmış olan *İleri* gazetesi, bir hafta sonra, heyetin Köstence'den İstanbul'a üç Fransız torpidosuyla 15 Temmuz sabahı saat 9.15'te Dolmabahçe Sarayı önlerine geldiklerini ve istimbotta karaya çıktıklarını yazmıştı. "Hey'et-i Murahhasa'nın Muvasalatı", *İleri*, nr. 165-547, 16 Temmuz 1335/1919; *Alemdar* gazetesi ise Osmanlı heyetinin 3 ya da 4 Temmuz günü Paris'ten ayrılacağını haber vermektedir. "Hey'et-i Murahhassamızın Avdeti", *Alemdar*, 4 Temmuz 1335/1919.

74 Sina Akşin'e göre Damad Ferit Paşa ile A. Tevfik Paşa'nın ayrı ayrı Paris'e gelmelerinin gerçek sebebi İngiltere ve Fransa'ya karşı izlenen denge siyasetiydi. Akşin, *a.g.e.*, s. 372.

75 Damad Ferit Paşa'nın bu hayalperestliği, Mondros mütarekesi heyet başkanlığı söz konusu olduğunda da tezahür etmişti. Öyle ki, devrin sadrazamı Ahmet İzzet Paşa'ya hitaben "*Devletin tamamıyet-i mülkiyyesi*

Zaten yaptığı konuşmayı Paris'e geldiğinde, Ahmet Tevfik Paşa'nın yokluğunda alalecele hazırlamıştı⁷⁶. Buna karşılık, Ahmet Tevfik Paşa "Osmanlı devlet aklı"nı temsil ediyor; altı aydır nezaretlerde yapılan çalışmaların hasılası olan bir başka muhtırayı taşıyordu. Bu muhtıra, I. Dünya Savaşı sonrasında yeni real politiğini kavramış bir zihniyetin ürünüydü.

a. 17 Haziran 1919 Muhtırası

Paris'te, Osmanlı barış heyetinin sunduğu ilk muhtıra, 17 Haziran 1919 tarihli idi. Damat Ferit Paşa, 17 Haziran'da, Onlar Meclisi'nde kısa bir takdim konuşması ile söz konusu muhtırayı sundu⁷⁷. Damat Ferit Paşa'nın heyetteki Tevfik ve Rıza Tevfik beylere bile göstermediği⁷⁸ muhtıra "Hükümet-i Osmaniye'nin tamamîyet-i mülkiyye ve istiklalini müdafaa"yı amaçlayan "Osmanlı Devleti'nin barış şartları"nı içermekteydi⁷⁹. Damat Ferit Paşa'ya göre, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesinden Osmanlı Padişahı ile milleti değil "ihtilalci komite" dediği İttihatçılar ile Almanlar sorumluydu. Hatta, Damat Ferit Paşa, İzmir'in işgalinin büyük facialara sebep olduğuna değindikten sonra devrin real-politiğine aykırı bir şekilde, Osmanlı Devleti'nin "1914 sınırları"nı istemişti. Bunu da "statuto antebellum" olarak ifade etmişti⁸⁰:

"...Trakya'da Müslüman ahalisi bir ekseriyet-i azîme teşkil eden kısmın iâdesi ve Edirne'nin müdâfa'asını temin eyleyecek hududun tayini cümle-i temenniyâtandır; zira, ancak bu suretle payitaht-ı Osmanî emin bir suretle müdafaa edilebilir."

üzerine mütareke akdini kabul ettiremezsem hemen bir sefine-i harbîyye isteyip doğruca Londra'ya azimet ve İngiltere kralı ile mülakat ederek ben senin babanın kadim dostu idim; arzularımın kabulünü senden beklerim diyerek teklifatımızı kabul ettiririm" demiş ve Sadrazamın aklını başından almıştı. Zaten Sadrazam, önceden onun için "bu adam mecnun" demişti. Türk geldi, a.g.e., s. 153-154; Kendi hatıratında A. İzzet Paşa, mütareke konusunda Padişah ile konuşurken onun baş delegeliğinden söz edilince "Bu zat uzun zamandır devlet memuriyetinde bulunmamış ve âdeta deli gibidir. Böylesine önemli bir görev ve devletin hayati meseleleri kendisine havale edilemez" demişti. A. İzzet Paşa, a.g.e., s. 23-24.

- 76 Bunun sebebi, Nurten Çetin'e göre, Tevfik Paşa Paris'e gelmeden önce yapacağı girişimlerle kendince bir zafer kazanmak idi. Çetin, a.g.e., s. 335.
- 77 Ne var ki Osman Olcay, muhtıralar konusunda farklı tarih ve muhtıra metinleri vermektedir. Ona göre, Damat Ferit Paşa, muhtırasını 11 Haziran'da sunmuş ve İtilaf Devletleri 23 Haziran'da cevabî notayı vermişlerdir. Oysa, dönemin Fransız ve Türk gazeteleri, Damat Ferit Paşa'nın ilk muhtırasını 17 Haziran'da verdikleri hususunda hemfikir idiler. Kanaatimizce, Osman Olcay'ın Sadrazamın sunduğunu belirttiği ve kitabında tercümesini verdiği metin, Osmanlı barış heyetinin ikinci kez sunduğu 23 Haziran 1919 tarihli metindir. Ayrıca Olcay, Osmanlı heyeti ve sunduğu muhtıranın, Onlar Konseyi'nce pek de olumlu karşılanmadığını, sert sözlerle cevap verildiğini yazmaktadır. Osman Olcay, *Sevres Andlaşmasına Doğru (Çeşitli Konferans ve Toplantıların Tutanakları ve Bunlara İlişkin Belgeler)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1981, s. LXIII-LXXI.
- 78 Lütfi Simavi, *Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim (Sultan Mehmed Reşad Hanın ve Halifenin Sarayında Gördüklerim)*, 2. Baskı, Örgün Yayınevi, İstanbul 2004, s. 370.
- 79 "Murahhaslarımız Dörtler Meclisinde", *İkdam*, nr. 8034, 21 Haziran 1335/1919.
- 80 Muhtıra metni için bkz. *Alemdar*, nr. 194/1504, 7 Temmuz 1335/1919; *İleri*, nr. 156/538, Temmuz 1335/1919; A. İzzet Paşa, a.g.e., s. 313-314; Genel bir özeti ve değerlendirmesi için bkz. Cemil Bilsel, *Lozan I*, Tıpkı basım, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1998, s. 224-225.

Bu talebin Wilson prensiplerine uygun olduğunu belirten Damat Ferit Paşa, aksi takdirde, yeniden Osmanlı Devleti parçalanırsa, Doğu'da esas dengenin bozulacağı uyarısında bulundu. Ona göre, Torosların ikiye ayırdığı Akdeniz'den Arabistan'a kadar olan coğrafyada Türkçe'den başka dil konuşulmasına rağmen “bu memalik, milliyet esasından daha amik hissiyattan dolayı lâ-yenfek bir surette İstanbul'a merbuttur. Toros'un her iki tarafında aynı gaye-i âmal, aynı efkâr, aynı menâfi-i maneviye ve maddiye bunları o rütbe mecz etmiştir ki, bunların teşkil etmiş olduğu kesif kütlenin tecezzisi Şark'ın sulh ve müsâlemetini külliyan ihlal edebilir.” idi. Bir başka deyişle, Osmanlı Sadrazamı, Doğu'nun barış anahtarı olarak Akdeniz'den Arabistan'a kadar olan coğrafyada yaşayan insanlar arasından etkili olan milliyet esasından daha derin hisleri göstermekte ve bunu da amaç birliği aynı fikir ile maddi ve manevi çıkarlar” şeklinde ifade etmekteydi⁸¹.

Kabul edelim ki, Damat Ferit Paşa'nın muhtırasında “hiçbir şey olmamış” bir tarzda “Osmanlı talepleri” sıralanmıştı. Bu talepler, konferans çevrelerinde, “Alman-Avusturya notalarından ziyade hayret-i mucib” olarak değerlendirilmişti⁸². Buna karşılık söz konusu talepler, Fransız gazetelerince, “zemin ve zamana uymayan metalib” olarak yorumlanmıştı. Mesela, *Matin* gazetesi, Osmanlı heyetinin savaştan önceki statükoda ısrar ettiğini ve hemen hemen Kıbrıs ve Mısır'ı İngiltere ile yeniden müzakere etmek istediğini yazarken, *Poti Jurnal (Petit Journal)*, başlangıçta barışçı bir tutum içinde olan Osmanlı heyetinin daha sonra sunduğu muhtıradaki taleplerinin, savaştan önceki Osmanlı Devleti'nin “yeniden tesisine matuf” olduğu görüşündeydi. Gazeteye göre, Osmanlı murahhas heyeti, bu barış programını yeniden gözden geçirmeliydi. Çünkü Türkiye, mağlup devletlerden biriydi ve bunu unutmamalıydı. Aynı şekilde, *New York Herald* gazetesi de 17 Haziran muhtırasını “harikulade ve hayali bulmakda” idi. Buna örnek olarak da Filistin'de Türkiye tarafından tayin edilmiş yarı özerk bir hükümet isteğini vermektedir. En önemlisi gazete, Dörtler KONSEYİ'nin bu Osmanlı muhtırasını (notasını) dikkate almayacağı iddiasında bulundu⁸³.

Diğer taraftan, *Tan gazetesi*, Osmanlı heyetinin halâ eski tarz müzakereden hareketle “evvela tamamîyet-i mülkiyyeyi ortaya sürdüğü ve sonra pazarlığa girişmek istediği”ni düşünüyor ve hatta, Şark meselesinin çözülememesinin sorumluluğunu da bu tarz davranan Osmanlı murahhas heyetine yüklüyordu⁸⁴. Fransız *Liberte* gazetesine göre söz konusu muhtıra, ilk başta Jön Türkleri Osmanlı milleti ve Padişahının arzusu dışında, Almanlarla gizli anlaşma yaparak Türkiye'yi I. Dünya Savaşı'na sokmakla suçlamış ve hatta, İttihat ve Terakki Komitesi ile Bolşevizm arasında bir kıyaslama yapmıştı⁸⁵.

81 Muhtıra metni için bkz. A. İzzet Paşa, *a.g.e.*, s. 315; Erdem, *a.g.t.*, s. 85-89; Muhtıranın analizi için bkz. Bilsel, *a.g.e.*, s. 226; Akşin, *a.g.e.*, s. 396-399; Çetin, *a.g.e.*, s. 335-336. Bu yorumlar genellikle, Damat Ferit Paşa'nın muhtırasının “zamanın ruhuna uymayan talepler” olduğu şeklindedir.

82 “Paris'de Heyet-i Murahhasımızdan-Gelen Telgraflar”, *İleri*, nr. 149/531, 28 Haziran 1335/1919.

83 “Paris'den Heyet-i Murahhasımızdan-Gelen Telgraflar”, *İleri*, nr. 149-531, 28 Haziran 1335/1919.

84 Muharriri M, “Murahhaslarımız Avdet Etti”, *İleri*, 165/547, 16 Temmuz 1335/1919.

85 “Osmanlı Murahhasları Onlar Meclisinde”, *İkdam*, nr. 8034, 21 Haziran 1335/1919.

1 Temmuz tarihli *L'Action Française* gazetesi ise Türklerin muhtırasının, halihazırda çözümlenmesi mümkün olmayan uluslararası birtakım sorunları dile getirdiğini öne sürüyordu⁸⁶. Öte yandan, *Journal Duba*, “Türk meselesi” başlıklı bir makalede, Osmanlı heyetinin Onlar Konseyi’nin huzuruna çıkması ve bir muhtıra vermesini -gazete bunu Türkiye ile sulh konferansı arasında teâti edilen muhaberat-ı siyasiye diye tanımlıyor- “diplomatça bir temrin” olarak yorumlamaktaydı. Gazete, Türklerin kendilerini “mağdur” mevkiinde göstermek ve savaş sorumluluğunu bazı istisnai durumlara atmak istedikleri düşüncesindeydi ve bu yüzden İtilaf Devletlerinin cevabını haklı bulmaktaydı⁸⁷.

Ne var ki, İtilaf Devletlerinin bu cevabı, Osmanlı Devleti için aşağılayıcı bir içeriği sahipti. Söz konusu tutum, Paris’teki konferans çevreleri için de geçerliydi. Bunun sebebi, artık Türkiye’nin “verilecek hükmü bekleyen bir suçlu” olarak görülmesiydi⁸⁸. Bu aşağılayıcı tavırdan dolayı Türk tarihçiler, Damat Ferit Paşa’nın sunduğu 17 Haziran muhtırası ile Paris’teki performansı hakkında pek olumlu düşünmemektedirler. Cemil Bilsel’e göre, Damat Ferit Paşa’nın savaş sorumluluğunu İttihat ve Terakki liderlerinin üzerine atma ve böylece Türk milletini sorumluluktan kurtarma isteği “çok mahirane değil çocukça”dır. Ayrıca, böyle bir iddiada bulunmak en ilkel Devletler Hukuku ve Esas Hukuk teorilerinden habersiz olmak anlamına gelmektedir. Çünkü, sorumluluk hükümete değil devlete aittir⁸⁹. Yuluğ Tekin Kurat’a göre, Damat Ferit Paşa, konferansta, hükümet tarafından hazırlanmış metni okumak yerine kendi yazdığı kısa bir konuşma yapmıştı⁹⁰. Selahattin Tansel ise bu konuşma ve ardından sunulan 17 Haziran muhtırasının Onlar Konseyi üyelerinin bazılarını kızdırdığını ve bazılarını da güldürdüğünü yazmaktadır⁹¹. Bu durum, Tansel’e göre hem hükümet ve hem de Türk milleti için hakaret idi⁹². Diplomat Osman Olcay, kaleme aldığı dökümanter eserinde, muhtıralar arasında ayırım yapmadan ve daha ziyade 17 Haziran 1919 tarihli muhtıra için geçerli olabilecek bir şekilde “zayıf, gerçekçilikten uzak, duygusal, biçimsel olarak kötü kaleme alınmış, sorunların ağırlığı açısından yanlış değerlendirmelere açık” belge olarak değerlendirmektedir⁹³. Sina Akşin ise Damat Ferit’in konferans sürecinde “hayret verici bir acelecilik” gösterdiği fikrindedir⁹⁴. Can Erdem, yazdığı doktora tezinde, bu muhtıranın, her şeyden İttihatçıların sorumlu oldukları temeline dayandırıldığı düşüncesindedir. Bu yüzden

86 “Avrupa Gazeteleri Ne Diyor?”, İleri, nr. 158/540, 9 Temmuz 1335/1919.

87 “Duba Gazetesi Bizim İçin Ne Diyor”, *İkdam*, nr. 8044, 3 Temmuz 1335/1919.

88 Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, 2. Baskı, çev. Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986, s. 195.

89 Bilsel, *a.g.e.*, s. 227-228.

90 Y. T. Kurat, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Paylaşılması*, Ankara 1976, s. 40; Her ne kadar Y. Tekin Kurat, Damat Ferit Paşa’nın kısa bir konuşma yaptığını yazmışsa da konuşmasında yer aldığını belirttiği konuların, diğer kaynakların 17 Haziran’da ayrıca verildiğini yazdığı muhtıradaki değinilen konularla aynı olduğu görülecektir.

91 Selahattin Tansel, *Mondros’tan Mudanya’ya Kadar I*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991, s. 260.

92 Tansel, *a.g.e.*, s. 262.

93 Olcay, *a.g.e.*, s. LXXI.

94 Akşin, *a.g.e.*, s. 399.

ciddi tutarsızlıklar taşıyan söz konusu muhtıra ile Onlar Konseyi'ni ikna edebilmek güç idi⁹⁵. Ahmet Tevfik Paşa hakkında bir doktora tezi hazırlamış olan Nurten Çetin için 17 Haziran muhtırası, Damat Ferit Paşa'nın hazırladığı ve konseye sunduğu ilk muhtıra idi. Ne var ki, bu muhtıra, konsey tarafından kabul görmemiş ve muhtırada dile getirilen talepler saçma ve aşırı bulunmuştu⁹⁶.

Sonunda Onlar Konseyi, Osmanlı Barış Heyeti'nin sunduğu 17 Haziran tarihli muhtıraya 25 Haziran 1919'da⁹⁷ bir notayla cevap verdi. Konsey Başkanı Clemenceau imzasını taşıyan bu cevabî notada, Osmanlı Devleti'nin hiçbir ihtilaf bulunmadığı halde İtilaf Devletleriyle Almanya'nın tahriki yüzünden savaştığından dolayı bu savaşta gerçekleşen “katliam ve ceraim” den halihazırdaki Osmanlı Hükümeti ile Türk milletinin sorumlu tutulamayacağı şeklindeki görüşün reddedildiği belirtildi. Her ne kadar notada, mevcut hükümetin, seleflerinin işlediği suçları kınaması takdir edilmekle beraber bir milletin, başında bulunan hükümetinin dış politika ve askeri işlerinden hissedar olmasının tabii ve mantıklı olduğu vurgulandı. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü fikrinin İtilaf Devletleriyle savaşmış bir devlet ve millet için mümkün olmadığı da dile getirildi. En önemlisi, Müslüman memleketlerin Osmanlı Devleti'nden ayrılmasının dünyadaki dini dengeyi (cihan muvazene-i diniyye) bozacağı düşüncesinin de doğru olmadığı ifade edildi. Çünkü savaş içindeki gelişmeler, bunu doğrulamamaktaydı ve üstelik, savaştan önce olduğu gibi Müslüman olan millet ve devletler, halihazırda dinlerini korumaktaydılar. Dahası Türklerin yabancı ırkları idare etme kabiliyetinden yoksun olduklarına da işaret edildi⁹⁸.

Görüldüğü gibi Konsey, 17 Haziran muhtırasında dile getirilen Osmanlı taleplerini ağır bir dille reddetmişti. Hatta, Türk milletinin yönetme kabiliyetinden yoksun bir millet olduğunu söyleyerek ağır, hakaret içeren ifadeler kullanmıştı. Tabiatıyla bunda, I. Dünya Savaşı sonrasının real-politiğini kavramamış bir zihniyetin rolü vardı. Daha açık deyimle, hiç savaş olmamış gibi davranarak Osmanlı Devleti için 1914 sınırlarını isteme, savaşın sorumluluğunu İttihatçılara yükleme gibi kolaycı tavırlar, Paris'teki İtilaf Devletleri temsilcilerini kızdırmış ve onlar da ağır suçlamalarda bulunmaktan çekinmemişlerdi. Muhtemeldir ki, Damat Ferit Paşa, ortaya çıkan tepkileri görünce bir “devlet belgesi” olan 23 Haziran muhtırasını Onlar Konseyi'ne sunmak zorunda kaldı.

95 Erdem, *a.g.t.*, s. 85.

96 Çetin, *a.g.e.*, s. 338-339.

97 Ancak Can Erdem, heyet üyesi Mehmet Tevfik Bey'in anılarına (*II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları II*, İstanbul 1991) dayanarak 17 Haziran muhtırasına 19 Haziran'da cevap verildiği düşüncesindedir. Erdem, *a.g.t.*, s. 94.

98 Muhtıra metni için bkz. “Konferansa Verilen Muhtıralar Etrafında”, *İleri*, nr.175/557, 27 Temmuz 1335/1919; Görülüyor ki, cevabî notanın tercümesinin tam metni, takdimden bir ay sonra gazetelerde yayımlanmıştı. Oysa o günlerde, özet de olsa cevabî muhtıranın içeriğinden gazeteler bahsetmekteydi. “Murahhaslarımıza Konferans Reisinin Cevabı”, *İkdam*, nr. 8042, 29 Haziran 1335; “Muhtramıza Cevab”, *Alemdar*; nr. 189/1499, 30 Haziran 1335/1919; “Sadrazam Paşa'ya Mösyö Klemanso'nun Bir Mektubu”, *İkdam*, nr. 8044, 3 Temmuz 1335/1919; Yeni Türk harfleriyle cevabî notanın tam metni için bkz. A. İzzet Paşa, *a.g.e.*, s. 316-319 (Ek 23).

b. 23 Haziran 1919 Muhtırası

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi 23 Haziran muhtırası, İstihzârât-ı Sulhiyye Komisyonu çalışmaları çerçevesinde hazırlanmıştı. *İkdam* gazetesine göre, 23 Haziran muhtırası, Türkiye'nin mukadderatı hakkında bir muhtıra idi⁹⁹. “Müdafaa-name” adı verilen bu muhtıranın yazarı olarak Hariciye Müsteşarı Reşat Hikmet Bey¹⁰⁰ ve eski Nafia Nazırı ve *İfham* gazetesi başyazarı Ferid Bey'in¹⁰¹ adları zikredilmekteydi. Can Erdem'e göre, söz konusu muhtıra, Damat Ferit Paşa ile birlikte Ahmet Tefvik Paşa, Rıza Tefvik Bey, Mehmet Tefvik Bey ile Ahmet Reşid Paşa tarafından yazılmıştı¹⁰². Aslında, İstihzârât-ı Sulhiyye Komisyonu çalışmaları çerçevesinde hazırlanan ve Meclis-i Vükela tarafından onaylanan 11 maddelik bu muhtıra¹⁰³, I. Dünya Savaşı sonrası yeni uluslararası düzenin Wilson prensiplerinden hareketle kurulacağı anlayışı çerçevesinde hazırlanmış olan Osmanlı Devleti'nin barış şartlarıydı. En önemlisi bu muhtıra, Mondros-Lozan süreci içinde ilk defa ve çok açık bir şekilde yeni Türkiye'nin sınırlarını belirlemiş ve bunu da “*Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olan aksamı üzerinde hukuk hakimiyetinin sağlam bir sûrette te'mini, Türklerle meskûn olan aksâm-ı memalikin vahdet-i milliyeye ve istiklâl-i siyasisinin suret-i mutlakada muhafazasıyla kabil olabileceği aşıkardır. Binâ'en-aleyh işbu istiklâl-i tam ve tamamiyet-i mülkiyye şeraitini dahilinde müstakil bir Türk vatanı te'sisi lâbûddur*” gerekçesine dayandırmıştı. Nitekim bu sınırlar, batıda Gümölcine, kuzeyde Karadeniz, Kuzeydoğu'da Batum'un kuzeyinde Poti, doğuda İran sınırı, güneyde ise Akdeniz'deki İbn-i Hani Burnu'ndan başlamak üzere Halep'i içine alarak Deyrizor ve Miyadin'den geçtikten sonra Musul, Kerkük ve Süleymaniye livalarını içine almaktaydı. Bunun bir başka anlamı, söz konusu güney sınırların Osmanlı Devleti'nin Halep ve Musul vilayetlerini kapsaması ve Arapları dışarıda bırakmasıydı. Ayrıca, Adalar Denizi'nin Osmanlı sahillerine yakın bütün adaları korumak amacıyla ileride esasları belirlenecek metotla bir nüfus mübadelesi yapıldıktan sonra adaların da Türk vatanına iadesi talep edilmişti ki bu husus, Mondros-Lozan sürecinde ilk ve son kez dile getirilmişti (üçüncü madde). Hatta, Ermenilerin tarihte hiçbir zaman Doğu Anadolu'da çoğunluk halinde bulunmadıklarından dolayı bu toprakların Ermenistan'a bırakılmasının mümkün olmadığı belirtildikten sonra Doğu Anadolu'daki Ermeniler için bir mübadele önerisi de sunulmuş ve bu önerinin Rumlar için de geçerli olduğu ifade edilerek Avrupa yönündeki Müslüman halk ile nüfus değişimi yapılabileceğinden bahsedilmişti (dördüncü madde). Diğer taraftan, Arap vilayetlerine hilafet açısından sadece idari bir özerklik verilebileceği üzerinde durulurken

99 “Türkiye'nin Amâl-i mekasıdı”, *İkdam*, 28 Haziran 1335/1919.

100 “İkinci Muhtıramız”, *İleri*, nr. 157-539, 8 Temmuz 1335/1919.

101 “Türk Sulhuna Aid: Bir Vesika-i Siyasiye”, *İfham*, nr. 84, 25 Teşrin-i evvel 1335/1919.

102 Erdem, *a.g.t.*, s. 89.

103 Bu hususta yazının başında şunlar yazılmıştı: “*Hükümet tarafından teşkil edilen bir komisyonun muhtelif şubelere de ayrılarak takarrub eden Türk sulhuna dair bugünlerde istihzârâta bulunduğu ve sulh konferansına serd edilecek esâât-ı ta'vin ve tesbiti ve buna aid vesâikin telfiki ile meşgul olduğu ma'lumdur.*”. “Türk Sulhuna Aid: Bir Vesika-i Siyasiye”, *İfham*, nr. 84, 25 Teşrin-i evvel 1335/1919.

(beşinci madde), Türkiye'nin siyasi, iktisadi ve mali bağımsızlığı için kapitülasyonların kaldırılmasının zorunluluğu (sekizinci madde) ile “hissesine düşecek borçları”nı namuskârâne ödeyemeye hazır olduğu kaydedilmişti (dokuzuncu madde). Son olarak da Wilson prensiplerinin 12. maddesi gereğince, Çanakkale ve Karadeniz Boğazlarının deniz trafiğine açılmasının İstanbul'un güvenliği sağlanmak şartıyla ilgili devletlerin alacakları karara göre mümkün olabileceğinden bahsedilmişti (onuncu madde)¹⁰⁴.

Hemen belirtelim ki, muhtıra, ele aldığı konular ve çözümleri itibariyle Misak-ı Milli beyannamesinin öncülü niteliğindedir. Hatta, bazı maddeleri büyük benzerlik veya aynılık göstermektedir¹⁰⁵. En önemlisi, Misak-ı Milli'de kriter olarak belirtilen “yeni Türkiye'nin sınırları”nın 23 Haziran muhtırasında açık bir şekilde yer almasıydı. Bununla beraber, muhtırada dikkati çeken bir husus da I. Dünya Savaşı'na girilmesi ile Ermeni tehciri sebeplerinden dolayı İttihatçıların yargılanmasının istenmesiydi. Devrin şartları dikkate alındığında, bu talebi dile getirmek bir çeşit zorunluluk idi.

Ne yazık ki, 23 Haziran muhtırası pek bilinmemektedir. Sadece, Osmanlı barış heyeti ile Paris'e giden Damat Ferit Paşa'nın sadece bir muhtıra -o da 17 Haziran muhtırası- sunduğu ve hakarete uğrayarak İstanbul'a döndüğü üzerinde durulmuştur. Nitekim Atatürk de aynı fikirdedir. Ona göre, Damat Ferit Paşa “Avrupa'dan bir şey becermeden” ve onuru kırılmış bir halde İstanbul'a dönmüştü. Bununla yetinmeyen Atatürk, 16 Ağustos 1919'da, Damat Ferit Paşa'ya gönderdiği telgrafta, bu başarısızlığın nedeni olarak Ferit Paşa hükümetinin millete dayanmamasını göstermiş ve bundan dolayıdır ki, İngilizlerin, bu tarz bir hükümetle iş yapmanın gereksizliğini anladıklarını dile getirmişti¹⁰⁶. 23 Haziran muhtırasını “yok sayan” bu anlayış, Yuluğ Tekin Kurat¹⁰⁷, Sina Akşin¹⁰⁸, Ali Satan¹⁰⁹, Mustafa Budak¹¹⁰, Can Erdem¹¹¹ ve Nurten Çetin¹¹² gibi tarihçiler dışında genellikle Türk tarihçiliğine egemen olmuştur. Oysa 23 Haziran muhtırası, o günlerde konferans çevrelerinde iyi tesir bırakmıştı¹¹³. Çünkü bu muhtıra, Damat Ferit Paşa'nın yaptığı gibi “ceffel kalem” hazırlanmamış; uzmanların iki aylık çalışmaları sonucunda kaleme alınmıştı. En önemlisi, devrin real-politiğini kavramış bir zihniyetin Wilson ilkeleri çerçevesinde hazırladığı bir belge olup “yeni Türk vatanının sınırları”nı çizmişti¹¹⁴.

104 Bu muhtıranın yeni Türk harfleriyle tam metni ve analizi için bkz. Budak, *a.g.e.*, s. 75-84; Muhtıranın farklı metni için bkz. Erdem, *a.g.t.*, s. 89-93.

105 Budak, *a.g.e.*, s. 88-89.

106 Atatürk, *a.g.e.*, s. 74-75.

107 Kurat, *a.g.e.*, s. 38-39.

108 Akşin, *a.g.e.*, s. 399-401.

109 Ali Satan, *100 Soruda Milli Mücadele*, Timaş Yayınları, İstanbul 2019, s. 118.

110 Budak, *a.g.e.*, s. 75-86.

111 Erdem, *a.g.t.*, s. 27-30.

112 Çetin, *a.g.e.*, s.341-342.

113 “İkinci Muhtıramız”, *İleri*, nr. 157-539; 8 Temmuz 1335/1919.

114 Budak, *a.g.e.*, s. 77-78.

Sonuç

Paris Barış Konferansı, İtilaf Devletlerinin I. Dünya Savaşı mağlubu devletlere dikte edecekleri barış antlaşması şartlarını belirledikleri siyasi bir platformdu. Almanlara dikte ettirilen Versay Antlaşması'ndan sonra konferansın ana gündemi Osmanlı Devleti'nin geleceği olmuştu. Öyle ki, söz konusu konferans başladığında İtilaf Devletleri, ABD ve Japonya'nın devlet veya hükümet başkanları ile dışişleri bakanları dışında Yunanistan başbakanı da Paris'teydi. Özellikle Venizelos, Kuzey Epir, Batı Trakya, Doğu Trakya, Batı Anadolu ile Kıbrıs'ın Yunanistan'ı verilmesini talep etmiştir. Ayrıca, Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan Rum, Ermeni, Kürt ve Yahudi gibi toplulukların siyasi temsilcileri de özerklik ya da bağımsızlık projelerini İtilaf Devletlerine kabul ettirmek için Paris'e gelmişlerdir. Hal böyle iken Osmanlı Devleti, bu konferansa altı ay sonra davet edildi. Bu davet, İzmir'in işgalinin oluşturduğu karmaşık bir süreç içinde gerçekleşmiştir.

Artık gündem, bu konferansa katılacak Osmanlı heyetinin devlet ve milletin çıkarlarını gözetecek isimlerden oluşturulmasıydı. Bu amaçla, M. Kemal Paşa başta olmak üzere Kâzım Karabekir ve ülkede kurulmuş olan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri, İstanbul'daki hükümete telgraflar göndererek bir kamuoyu baskısı oluşturmaya çalışmışlardır. Hatta, Yıldız Sarayı'nda 26 Mayıs 1919'da toplanan Saltanat Şurası'nda bazı üyeler milli meclis ve yeni hükümetin kurulmasını istemişlerdir.

Dönemin gazetelerine bakıldığında, Osmanlı heyeti Paris'e “sadece Osmanlı talepleri”ni dinlemek üzere çağırılmıştır. Bundan dolayı söz konusu heyetin bir murahhas heyeti olmayıp bir mütehassis heyeti olduğu vurgulanmıştır.

Osmanlı Devleti, Paris Barış Konferansı başladığı altı yedi aylık süreçte, paylaşım projelerine karşılık siyasi tavrını, “Osmanlı Devleti'nin barış şartları” olarak üç muhtırayla ortaya koymuştur. Tevfik Paşa'nın sadaretinde yayımladığı 12 Şubat 1919 muhtırası ile Osmanlı Devleti, özellikle Ermeni tehciriyle ilgili iddiaları reddetmiş ve hatta, tarafsız devlet temsilcilerinden oluşacak bir komisyonun kurulmasını istemişse de bu talep kabul görmemiştir. Damat Ferit Paşa'nın 17 Haziran muhtırası ise I. Dünya Savaşı sonrası uluslararası gelişmelerden habersiz bir bakış açısı içinde “olmayacak talepler” içermesi bakımından dikkat çekicidir. Zaten, Onlar Konseyi'nin cevabî notası bu taleplerin kabul edilemezliğini “zamanın ruhu”na uygun bulmadığından dolayı aşağılayıcı bir üsluba sahiptir.

Her şeyden önce, 23 Haziran muhtırası, özellikle 17 Haziran muhtırasından hem zihniyet ve hem de talepleri bakımından oldukça farklıdır. Çünkü 23 Haziran muhtırası, I. Dünya Savaşı sonrası kurulması düşünülen yeni uluslararası düzenin hangi ilkeler içinde şekilleneceğini kavramış gerçekçi bir devlet aklının ürünüdür. Evveleminde söz konusu muhtıranın yazar veya yazarları, devrin meşruiyet ilkeleri olacağı düşünülen Wilson ilkelerine bakarak imparatorluk yapıları yerine ulus-devletlerin kurulacağını anlamış gözükmediler. Bundan dolayıdır

ki, 23 Haziran muhtırası, Mondros Mütarakesi sonrası gelişmeleri dikkate aldığımızda, ilk defa bu kadar açık bir şekilde ‘yeni Türk vatanının sınırları’ni çizmiştir. Tabiatıyla bu sınırlar “Osmanlı Devleti’nin barış şartları/ talepleri” içinde dile getirilmiştir. Daha açık bir ifadeyle 23 Haziran 1919 muhtırası, o devirde Osmanlı Devleti’nin barış şartları anlamına gelmektedir. En önemlisi bu muhtıra, Mondros-Lozan sürecindeki gelişmelere bakıldığında hem kronoloji hem de “barış şartları” anlamında bir öncül konumundadır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Paris Barış Konferansı’na Osmanlı Devleti’nin heyet halinde katılarak farklı talepleri içeren iki farklı muhtıra sunması ve özellikle 17 Haziran muhtırasına Onlar Konseyi’nin aşağılayıcı cevap vermesi, olumsuz bir tarih algısı oluşturmuşsa da bu algının en büyük sebebi, Damat Ferit Paşa’dır. Ancak bu algı, Paris Barış Konferansı’na katılan Osmanlı barış heyetinin faaliyetleri ile sundukları muhtıraların bilimsel olarak incelenmesine siyasal-psikolojik ve hatta ideolojik engel teşkil etmemelidir. Bu zihni engeller kalktığı takdirde, hem devrin şartları içinde 12 Şubat, 17 Haziran ve 23 Haziran muhtıraları hakkında daha bilimsel çerçevede karşılaştırmalı analizlerinin yapılması mümkün olacak ve hem de yapılan analizlerin sonuçlarının kabulü kolaylaşacaktır. Çünkü bu muhtıralar, hem Paris Barış Konferansı sürecindeki Osmanlı Devleti’nin resmi tavrını göstermesi ve hem de Milli Mücadele döneminin dış politika gelişmelerini, İstanbul ve Ankara hükümetlerinin ayrı konum ve yaklaşımlarını göz ardı etmeden bir bütün olarak anlaşılması açısından bir başlangıç referansı niteliği taşımaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Dahiliye Nezâreti (DH)

İdâre-i Umumiye Belgeleri (İ.U.M)

Kalem-i Mahsus (KMS)

Hatırat ve Araştırma Eserler

A. Selahaddin, “Akd-i Sulha Ehliyet ve Meclis-i Milli”, *Vakit*, nr. 576, 4 Haziran 1335/1919, s. 1.

- Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım II*, yay. haz. Süheyl İzzet Furgaç-Yüksel Kanar, Nehir Yayınları, İstanbul 1993.
- Akşin, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele I-Mutlakiyete Dönüş (1918-1919)*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1998.
- Arıburnu, Kemal, *Milli Mücadele'de İstanbul Mitingleri*, Ankara 1975.
- Atatürk, Kemal, *Nutuk*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1987.
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Atatürk'ün Hayatı ve Eseri I*, Güven Basımevi, Ankara 1963.
- Berber, Engin, *Sancılı Yıllar 1918-1922 (Mütareke ve Yunan İşgal Döneminde İzmir Sancağı)*, Ayraç Yayınevi, Ankara 1997.
- Bilsel, Cemil, *Lozan I*, Tıpkıbasım, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1998.
- Budak, Mustafa, "Birinci Dünya Savaşı Sonrası Yeni Dünya Düzeninin Kurulmasına Osmanlı Devleti'nin Bakışı", *Modernite ve Dünya Düzen(ler)i*, der. Mesut Özcan-Muzaffer Şenel, Klasik Yayınları, İstanbul 2010, s. 157-178.
- _____, *İdealden Gerçeğe Misak-ı Milli'den Lozan'a Dış Politika*, Birinci Baskı, Küre Yayınları, İstanbul 2002.
- Çavdar, Necati, "Tevfik Paşa Hükümetinin Sulh Hazırlıkları ve Paris Sulh Konferansı'na Sunduğu Ermeni Meselesine Dair Bir Çözüm Önerisi", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, I*, Tokat, (2011), s. 19-33.
- Çetin, Nurten, *Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015.
- Çoşar, Ömer Sami, *Günü Gününe İstiklal Harbi Gazetesi*, İstanbul 1969.
- Erdem, Can, *Damad Ferid Paşa*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2002.
- Erdem, Nilüfer, *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekâtı*, Derlem Yayınları, İstanbul 2010.
- Evans, Laurance, *Türkiye'nin Paylaşılması*, Türkçesi Tevfik Alanay, Milliyet Yayınları, İstanbul 1972.
- Gökbilgin, Tayyip, *Milli Mücadele Başlarken (Mondros Mütarekesi'nden Sivas Kongresi'ne) I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1959.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Sadrazamlar IV*, 3. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul 1982.
- Jaeschke, Gotthard, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, 2. Baskı, çev. Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986.
- Kaymaz, İhsan, "Wilson Prensipleri ve Liberal Emperyalizm", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXIII/67-68-69, Ankara, Mart-Temmuz-Kasım 2007, s. 145-174.
- Kazemzadeh, Firuz, *The Struggle For Transcaucasus (1917-1921)*, New York 1951.
- Kissinger, Henry, *Diplomasi*, çev. İbrahim H. Kurt, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1998.
- Kocaoğlu, Bünyamin, "Mütareke İle Musalaha Arasında Türkiye: Mütareke Hükümetleri ve İstanbul Basınının Sulh Meselesine Bakışları", *İlk Adımdan Cumhuriyet'e Milli Mücadele*, ed. Osman Köse, Mavi Yayıncılık, Samsun İlk Adım Belediyesi, İstanbul 2008, s. 191-204.
- Köse, İsmail, "Paris Barış Konferansı Tutanakları ve Başkan Woodrow Wilson'un Türk Algısı", *History Studies, Şerafettin Turan Özel Sayısı*, VI/3, April 2014, s. 217-238
- _____, *Büyük Oyunun Küçük Aktörü Şerif Hüseyin*, Kronik Kitap, İstanbul 2018.
- M. Asım, "Müdafaa-i Hukuk Heyeti", *Vakit*, nr. 577, 5 Haziran 1335/1919, s. 1.

- _____, “Ne Görüyoruz, Ne İşıtıyoruz”, *Vakit*, nr. 567, 26 Mayıs 1919, s. 1.
- _____, “Söz Milletindir”, *Vakit*, nr. 563, 22 Mayıs 1335/1919, s. 1.
- MacMillan, Margaret, *Paris 1919 -1919 Paris Barış Konferansı ve Dünyayı Değiştiren Altı Ayın Hikayesi-*, çev. Belkis Dişbudak, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2001.
- Muharriri M, “Murahhaslarımız Avdet Etti”, *İleri*, 165/547, 16 Temmuz 1335/1919, s. 1.
- _____, “Son Gayret”, *İleri*, 4 Haziran 1335/1919, s. 1.
- Olcay, Osman, *Sevres Andlaşmasına Doğru (Çeşitli Konferans ve Toplantıların Tutanakları ve Bunlara İlişkin Belgeler)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1981.
- Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı (1878-1920)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2007.
- Öke, Mim Kemal, *Uluslararası Boyutlarıyla Anadolu ve Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu*, Genişletilmiş Üçüncü Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul 1996.
- Öncü, Ali Servet, “Tevfik Paşa Hükümeti'nin Programı ve Meclis-i Mebusan'daki Müzakereleri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, 49, Ankara, 2013, s. 265.-280.
- Ryan, Sir Andrew, *Sonuncu Dragoman*, çev. Dilek Berilgen Cenkçiler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.
- Satan, Ali, *100 Soruda Milli Mücadele*, Timaş Yayınları, İstanbul 2019.
- Sertoğlu, Mithat, “Mütareke Devrinde Saltanat Şurası ve Milli Şura Hazırlıkları (Gizli Belgeler) I”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi (BTTD)*, sayı 22, Temmuz 1969, s. 28-29.
- _____, “Mütareke Devrinde Saltanat Şurası ve Milli Şura Hazırlıkları (Gizli Belgeler) II”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi (BTTD)*, sayı 23, Ağustos 1969, s. 49-58.
- Simavi, Lütfi, *Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim (Sultan Mehmed Reşad Hanın ve Halifenin Sarayında Gördüklerim)*, 2. Baskı, Örgün Yayınevi, İstanbul 2004.
- Sonyel, Salahi, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I*, Türk Tarih Kurum Yayınları, Ankara 1973.
- Şimşir, Bilal, *Malta Sürgünleri*, 1. Baskı, Milliyet Yayınları, İstanbul 1976.
- Tansel, Salahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991.
- Türkgeldi, Ali Fuat, *Görüp İştittiklerim*, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.
- Ürer, Levent, “Woodrow Wilson'un İdeal Dünya Tasarımının Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluş Felsefesine Etkileri”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, sayı 28, Mart 2003, s. 1-22.
- Yıldız, Hasan, *Fransız Belgeleriyle Sevr-Lozan-Musul Üçgeninde Kürdistan*, Genişletilmiş 4. Baskı, Doz Yayıncılık, İstanbul 2005.

Gazeteler

Alemdar

İşham

İkdam

İleri

Takvim-i Vekayi

Vakit